

Recensioner

Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik

Catharina Raudvere, Anders Andrén och Kristina Jennbert red.

Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv 1, Nordic Academic Press, Lund 2001, 190 sidor.

MÄNNISKAN HAR möjligheten att minnas – och att glömma. Det är detta som skiljer henne från djuren, sade en gång Friedrich Nietzsche. Nu har projektet *Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv*, med sin bas hos arkeologer och religionshistoriker i Lund, producerat den första av 13 planerade rapporter. Det är en antologi som vill visa på hur viktigt det är att se till hur senare tider har förvaltat minnet av den nordiska forntiden, och hur gamla idéer i ny tappning kan få politisk laddning. I *Myter om det nordiska* ligger fokus på forskning om fornnorden, liksom på mer eller mindre marginaliserade politiska grupper.

Antologin har sin upprinnelse i ett seminarium som Midgårdprojektet arrangerade i Lund. Boken inleds av professor emeritus i litteraturvetenskap Lars Lönnroth, som dock har valt att inte bidra med det föredrag som han då höll, en studie i främst 1700-talets historieskrivning. Istället väljer han att åter ge ut i skrift en beskrivning av ett annat stort projekt som han ledde i samarbete med den australiensiska forskaren Margret Clunies Ross. Bidraget behandlar en större del av receptionshistorien av gamla isländska texter, sagor och Eddor, ifrån medeltiden och in i modern tid. Detta ger en oinvigd läsare goda litteraturhänvisningar för fortsatt läsning.

De övriga artiklarna i antologin följer en mer utåtriktad anknytning till fornnorden. Mer av den politiska hanteringen av våra skandinaviska minnen har den norska arkeologen Lise Nordenborg Myhre i *Arkeologi och nazism – en ockupation av ämnet*. Här för hon

en nyttig diskussion om vilket arv forskningen har att hantera i Norge. Genom att nyanseera nazismens intresse för Norges forna historia kan den norska arkeologin och dess relation till pronazistiska idéer belysas. Meningsgemenskapen kan förklara varför inga våldsamma motreaktioner gjordes gällande trots att de pronazistiska och pangermanska forskningssintressena tog över den nationellt betingande vetenskapen under ockupationen. Hennes uppställning i arkeologins teoretiska tankar, kontra den praktiska tillämpningen i en politisk situation, där den förra får ett skimmer av värdefri vetenskap kan diskuteras. Men att forskningen kan vara en förutsättning för ett ideologiskt bruk med skrämmande effekter är odiskutabelt. Detta speciellt då arkeologin i Norge – liksom i det ej ockuperade Sverige – efter kriget har sopat mycket av sin disciplins arv under mattan. De för Nasjonal Samling viktiga monumenten är fortfarande viktiga för den nationella identiteten i Norge. Men det senaste seklets historia har retuscherats så hårt att dessa nu är till synes obefläckade av nazismen.

Samma diskussion möter oss i religionshistorikern Stefan Arvidssons sammandrag av den indoeuropeiska- och germanska forskningen. I artikeln *I skuggan av kors och hakors. Om Wilhelm Schmidts, Wilhelm Koppers och Marija Gimbutas teorier om 'indogermansk' religion och kultur* följer han den så kallade Wienskolans försök att skriva en katolsk universalhistoria i konkurrens med nationalsocialisternas historieskrivning om indogermanernas urhem och karaktär. Arvidsson visar påtagligt hur samma vetenskapliga språk kan rymma flera värderingar. Det handlar om samma retorik, men med olika syften. Teorier med utgångspunkt i kulturspridning överlevde dock lättare efter kriget än rasteorierna. Mycket av det Arvidsson tar upp passar in i den tyska forskaren Stefanie von Schnurbeins

RECENSIONER

presentation av *Tysk religionsforskning och religionsförnyelse i 'nordisk' anda sedan första världskriget*. Här cirkulerar diskussionen kring vad germanister och nordister har haft gemensamt. Också Schnurbein påvisar att mycket av den gamla forskningens politiska incitament har glömts bort av rädsla för att ett germanskt svärmeri skulle kunna dröja sig kvar inom ämnesdisciplinen. Detta har däremot återuppväckts av asatrosällskap, medeltidsällskap och andra liknande grupper under de senaste trettio åren, där äldre forskningsbidrag om kelters och germaners liv bidrar till vår tids samhällskritik.

Gamla kelter och germaner spelar också en stor roll i mer rumsrena former av politisk verksamhet, och sociologen Göran Dahl hissar en varningens flagga i *Den 'nya högern' och nyhedendomen*. Genom att demonisera marginaliserade grupper möjliggör vi för att snarlika, antidemokratiska tankar tolereras i accepterade rörelser, såsom miljörörelsen. Vurmen för naturen kan leda till kritik av den kristna synen på människan som naturens härskare, med inspiration från högerkonservativa intellektuella. Deras kritik riktar sig mot en materiell amerikansk påverkan, och den imperialism västvärlden "pådyvlar" resten av världen i form av mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar. Även här passar mytologiseringen av det nordiska in. Det gör det också i den idégemenskap som religionshistorikern Mattias Gardell undersökt. I *Vargavinter i Vinland. Rasmystik, identitetspolitik och modern asatro i Förenta staterna* möter läsaren just de mer marginaliserade grupperna. Rasgemenskap och rasåtskillnad har alltid varit en viktig politisk markör i den amerikanska kontexten. Gardell kartlägger grupper där rasismen blir driven till sin spets, vilket exempelvis tog sig uttryck i Oklahomabomben 1995. Det forntida Norden passar väl in i de krigarideal som denna "Tolkiengeneration av vita rasister" söker (sidan 178).

Det saknas en artikel i denna antologi. Det handlar om det som aviseras i religionshistorikern Catharina Raudveres inledning, om hur

det finns ett vardagligt bruk av fornnorden i vår samtid. Allt som har med vikingatiden att göra hamnar inte automatiskt i nyhedendomen eller nynazism. Omslagsbilden visar T-banestationen Odenplan i Stockholm, och det är inte bara de dramatiska, antidemokratiska ideologierna som bör uppmärksammas. Det finns ett bruk utan medvetna politiska övertoner, oreflekterat men med historisk relevans. Detta tema hade passat som hand i handske i en antologi som handlar om hur viktig historien är för människan som social varelse. Människan har ju möjligheten att minnas – och att glömma.

Anna Wallete

Gamla riken – nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541.

Harald Gustafsson

Atlantis 2000. 381 sider.

BÅDE DANSK OG svensk forsknings behandling af Kalmarunionens opløsning har hidtil i større eller mindre grad være præget af en national tolkningsramme. I nogle tilfælde har denne ramme været meget styrende. Bl.a. er opløsningen blevet fremstillet som noget nær en svensk nationalstats udtræden af og frigørelse fra unionen. I andre tilfælde har den nationale vinkel været mere af- og begrænset men har dog alligevel sat sit præg på tolkninger af enkelte dramatiske begivenheder og forløb.

I "Gamla Riken – Nya Stater" analyserer Harald Gustafsson konsekvent unionens opløsning ud fra et statsdannelsesperspektiv. Målet er ikke blot at opstille et alternativ til den nationale tolkningsramme; det er også at udvikle dette statsdannelsesperspektiv. Midlet er i første omgang en meget nøje, kronologisk gennemgang af de dramatiske politiske begivenheder fra 1512 til 1541; i anden omgang nogle mere tværgående og opsummerende analyser af og betragtninger over identitetsforstillinger og statsdannelsesprocesser.

Resultatet er en både velskrevet, spændende, tankevækkende og perspektiverende bog, som har stor relevans for et bredt publikum. Den er uomgængelig for såvel historikere, der beskæftiger sig med den behandlede periode, som dem der arbejder med statsdannelsesprocesser, politisk kultur og identitetsforestillinger. Endvidere er bogen også tilgængelig for et bredere publikum med dens vellykkede integration af teoretiske diskussioner og overvejelser i en kronologisk fremstilling af et dramatisk forløb – uden forfald til tung sprogbrug.

Den tætte kronologiske gennemgang af forløbet har til hensigt at vise, at forløbets udkomme – en dansk-norsk og en svensk fyrstestat – bestemt ikke var nogen selvfølge. Konglomeratstater var snarere reglen end undtagelsen, og forløbet kunne ligeså vel have resulteret i én fyrstestat som i to eller for den sags skyld flere. Med sine analyser på tværs af de tre nordiske riger af de politiske aktørers strategier og begrebsapparater får Gustafsson tegnet et overbevisende billede af, hvor flydende den politiske situation rent faktisk var i disse skelsættende år.

Han gennemgår bl.a. hvilke elementer, der indgik i "at tage magten". Hertil krævedes ikke bare støtte fra Rigets råd og beherskelse af fæstningerne, men også støtte fra tingmenighederne. Dette gjaldt navnlig i Sverige, hvor disse spillede en langt mere central rolle end i Danmark. Gustafsson forklarer bl.a. sammenbruddet af Christian IIs styre med hans manglende erkendelse af forskellen på den danske og den svenske politiske kultur. Christian II forstod ikke at inddrage tingmenighederne, hvilket medvirkede til, at han aldrig fik et fast greb om magten i Sverige.

Selvom unionen led et afgørende knæk ved sammenbruddet af Christian IIs styre, udgjorde den som mulighed stadig en vigtig kraft i det politiske spil. Ganske vist førte Frederik Is generelt forsigtige, skridt-for-skridt-politik på den ene side og Gustav Vasas magtkonsolidering på den anden side til en opdeling i to fyrstestater. Men ved navnlig at fokusere på Norges rolle i det politiske spil – navn-

lig op til og i forbindelse med Christian IIs forsøg på at vende tilbage i 1531–32, samt i forbindelse med interregnet og grevefejden et par år efter – viser Gustafsson, at unionen som politisk mulighed endnu spøjte i kulisserne og havde indflydelse på de politiske beslutningsprocesser. Først med Brømsebroaftalen 1541 lå opdelingen af Norden i to fyrstestater nogenlunde fast.

Gustafsson er i sin fremstilling ikke kun opmærksom på, hvordan de politiske aktører orienterer sig og udformer deres strategier. Han er også opmærksom på, hvordan processen gradvist ændrer vilkårene for de politiske aktører. Her tænkes ikke blot ændringer i det politiske landskab som elimineringen af kirkenes politiske rolle, men også på ændringerne i fyrstemagtens økonomiske fundament, der gjorde det muligt i højere grad at anvende/spille på militær magt i form af lejesoldater.

Således nuancerer og perspektiverer Gustafsson et centralt historisk forløb. Men det er i mindst lige så høj grad i diskussionen af identitetsforestillinger, at bogens perspektiv ligger. For nok kritiserer Gustafsson en snæver, national tolkningsramme, men han gør det meget afbalanceret uden at ryge over i en modpol, der ser staterne som mere eller mindre tilfældige produkter af magtkampe. Den centrale 'byggeklo' i statsdannelsesprocessen var Riget. Det var primært på dette niveau, det var muligt at mobilisere politiske kræfter og handling.

Omkring Riget som politisk enhed udspandt der sig et net af identitetsforestillinger, hvori både Folk og Territorium spillede centrale roller. Gustafsson advarer dog kraftigt mod at forveksle disse forestillinger med en senere nationalisme. Sammenhængen i dette forestillingsnet var ikke ganske klar. Der var mange andre ingredienser, og nettet var tilsyneladende tættest i de politisk indflydelsesrige lag. Bl.a. mener han, at det har været mere udviklet blandt almuens i Sverige end i Danmark pga. de svenske tingmenigheders større rigspolitiske rolle.

En af bogens væsentligste styrker er, at Gus-

RECENSIONER

tafsson i sine bestræbelser på at gøre op med en national historiskrivning ikke forfalder til at smide barnet ud med badevandet, men fastholder den etno-territorielle identitetsforestilling som et centralt element i den politiske kultur og dermed i statsdannelsesprocessen. Men vel at mærke et element, der må analyseres og forstås som del af tidens særlige politiske kultur og samlede forestillingsverden, hvor sædvane, ære, det kristne fællesskab, patronklient-forhold m.m. var andre centrale, forbundne bestanddele. Bogen lægger dermed op til videre studier i disse meget komplekse identitetsforestillinger, bl.a. med sin betoning af de store variationer i disse forestillingsnetværk politisk-socialt såvel som regionalt.

Der er således tale om en væsentlig og vellykket bog. Den opsummerer og samler en lang række empiriske undersøgelsers angreb på og problemer med en national forklaringsramme for reformationstidens brydninger i en eksPLICIT, sammenhængende statsdannelsesforklaringsramme. Og den peger fremad ved at fremhæve betydningen af identitetsforestillinger og disses kompleksitet for forløbet af statsdannelsesprocessen. Og det er flot gjort.

Hans Henrik Appel

Stat, stormakt och säterier. Agrar-ekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800.

Kerstin Sundberg

Nordic Academic Press 2001 355 s

DET KRÄVS BÅDE ORIGINELLA idéer och idogt arkivarbete för att våga sig på en satsning av detta slag: Att i ett modernt agrarhistoriskt perspektiv, i anknytning till Braudel och siktande till hela bredden av jämförbara och jämlika strukturer betrakta Östersjöområdet som ett "nordiskt" Medelhav. Kerstin Sundberg handskas varsamt med både starkt åtskilda och nära besläktade samhällsformer utmed Östersjöns stränder när hon sammanknyter historieskrivares olika perspektiv på statsteo-

rier, social integration, kulturella mönster, storgodsens utveckling och böndernas möjligheter.

Sundberg kommer fram till att det nordiska inte var enhetligt på samma sätt som det "riktiga" Medelhavet. Geografiskt sett var Östersjöns regioner snarare komplementära än homogena. Ekonomiskt stärktes skillnaderna särskilt i och med 1600-talets stigande spannmålsproduktion, socialt var olikheterna kanske störst om man jämför Sverige med Polen-Litauen – Sundbergs ursprungliga komparativa utgångspunkt. Det fanns dock flera likheter, och det är på jakt efter dessa, som Kerstin Sundberg i en kritisk genomgång av litteraturen och med egna djupdykningar i några väl utvalda lokalsamhällen (Häringe-Hammersta gård i Södermanland, Trolle-Ljungby gård i Skåne) presenterar sina resultat.

Visserligen har på sistone en och annan vågat sig på en modern Östersjöforskning av socialhistoriskt slag, men det finns egentligen inget med Kerstin Sundbergs arbete jämförbart försök till en historisk syntes. En enbart makt-, krigs- och handelspolitisk vinkling av "Östersjöhistoria" torde efter detta arbete upplevas som ganska ovidkommande. Det är visserligen främst en agrar- och i mycket en ekonomihistoriker, som hållit i pennan, men det spännande är just att författarinnans resultat ger nya uppslag även för den politiska och kulturella historien kring Östersjön. Den fortsatta forskningen kommer att umgås betydligt försiktigare med en del traditionella och oreflekterade bilder, med öst-väst-dikotomin, med fastkörda föreställningar om vad ett europeiskt periferi resp. centrum är, med problem kring modernisering och efterblivenhet inom Östersjöområdet och inte minst med "das deutsch-slavische Gefälle".

För den politiskt infekterade tyska forskningen om det agrarhistoriska samhället i det som brukar kallas "Ostmitteleuropa" är Sundbergs resultat av speciellt intresse. Vi har länge väntat på det svenska bidraget till de mullrande debatterna i Tyskland kring "Guts- und Grundherrschaft", vars påstådda gränser fort-

farande ofta betraktas som en sorts historisk skiljelinje mellan "Fortschritt und Rückschritt in Deutschland". Kerstin Sundberg framhåller däremot att man för den tidigmoderna epoken inte kan indela Östersjöområdet efter entydiga öst-västliga regioner. Där fanns betydligt fler likartade strukturer och kulturer på båda sidor om en nord-syd-linje, tänkt kanske som ganska identisk med Elbe-floden i Tyskland. Vilka likheter var det fråga om?

En i och för sej lång sammanställning av "släktskap" inom Östersjöområdet – lika överraskande som öppen för fortsatt forskning – kan här sammanfattas bara i några punkter: Livegenskapsliknande förhållanden förekom "i väst" liksom självägande och välbesuttna bönder mitt i storgodsområdena "i öst"; godsdriften och dess ekonomi skiljer sej inte principiellt i Östersjöländerna; hierarkin inom storgodsen utmed östra och södra Östersjökusten kunde motverkas av vissa förmedlarskikt (präster, förvaltare) och av delvis goda möjligheter till direkta kontakter med fursten i landet, medan hierarkiska system i väst/norr förblev hierarkiska system även om styrningen där använde mer subtila metoder; likheter och motstridiga syner på nyttjanderätter förekom så gott som överallt, likaså en uppiifrån markerad social och kulturell distans; kulturella långtids- och djupstrukturer verkar ha varit av likartad historisk relevans bortom alla uppkonstruerade gränser i Östersjöområdet.

Av Sundbergs analys och resonemang framgår att det här ej rör sej om "undantag", utan oftast om blandförhållanden, som framtvingsats av historiens över tid och rum skiftande villkor, t.ex. av bristen på arbetskraft, av skillnaden mellan privata adelsgoods och kungliga resp. furstliga domängods och -egendomar, av närheten av städer och handelsvägar osv. Hur man än vrider och vänder på dessa resultat (av delvis naturligtvis bristande entydighet): det är dags att respektera fakta, som inte passar in i den traditionella bilden.

Kerstin Sundbergs mikrohistoriska djupstudier lägger tyngdpunkten på kvalitativa

källor och sociala mönster. Om det finns anledning att framhålla den imponerande komparativa metodiken, som Sundberg tillämpar på de mera allmänna agrara förhållandena i "det nordiska Medelhavet", så gäller detta även för hennes två empiriska djupstudier, i vilka hon gång på gång drar in jämförbart material från flera olika Östersjöländer. Hennes metodik av konkret komparation ger en tankeställare om nya möjligheter att lösa det besvärliga sammanförandet av makro- och mikrohistoria. (Problemet blir naturligtvis att man får ta en del upprepningar på köpet). I övrigt reflekterar även det konkreta materialets resultat många drag av samstämmighet över Östersjöns vatten, men naturligtvis även en del specifika ting. På de båda undersökta gårdarna förekom tydliga drag både av patriarkaliskt beskyddarskap, av en adlig hederskodex gentemot bönderna och av deras på ömsesidighet grundade lojalitetsprinciper.

Sundbergs öst-väst-utjämnande resultat passar väl till hennes syn på en "Medelhavskultur" i norr, även om hon naturligtvis inte bortser från en rad regionala skillnader: böndernas rättsligt relativt säkra situation, säteriernas mindre storlek, adelns större inkomster av böndernas egen produktion än av godsdrift i egen regi i en del norra och västliga länder. Samt andra former av självhävande, framtvingade av repressiva agrara maktförhållanden i andra regioner, där dolda ekonomier och kulturer, konfliktsämja i byarna med kanske större drag av sämja förekom. I vilket fall som helst tycks mig idén med gränsöverskridande samhällsläktskap kring Östersjön både vara en värdefull ny synvinkel och kanske även en inkörsport till en bättre begreppsapparat än den som uppkom under nyare tid i den tyska debatten kring "Guts- und Grundherrschaft". Sundberg påminner flera gånger om olösta uppgifter och kommer slutligen fram till att "den stora syntesen är dock ännu inte möjlig att skapa". – Poängen ligger väl mindre i att nå det ouppnåeliga än i *försöket*, och helst i ett lyckat försök, som här.

Jan Peters

RECENSIONER

Guldålder: slott och politik i 1600-talets Sverige*Fredric Bedoire*

Albert Bonniers förlag, Stockholm 2001. 275 s.

1908 PÅBÖRJADE ETT ANTAL unga arkitekter vid konsthögskolan i Stockholm en inventering av äldre svenska slottsmiljöer. De cyklade runt på somrarna och plåtade ett slumrande kulturarv innan det hunnit ansättas alltför hårt av restaureringar och museala ambitioner. I flera avseenden tog de fantastiska fotografier. Man bjuds in i det tidiga 1900-talets slottsrum med nationalromantiskt präglade porträttgallerier, för att i nästa stund befinna sig i det gamla välvda 1600-tals köket på Brita De la Gardies, Sätuna i Uppland. Med utgångspunkt i det unika bildmaterialet levererar Fredric Bedoire en historia om drivkrafterna bakom slottsbyggandet i 1600-talets Sverige. Tesen är att slottsbyggandet var politiskt i syfte att etablera en adelsrepublik, där adeln hade all makt och valde kung.

I fyra omfattande kapitel får vi följa slottsbyggandets olika etapper och hur det stegras alltmer. Byggenskapen skjuter fart efter Gustaf II Adolfs död, för att nå sin absoluta topp och guldålder under Karl XI:s förmyndarregering. Mot slutet av århundradet har byggandet nästan helt upphört. Då var den gamla adelns politiska makt bruten och scenen behärskades alltmer av en kungavänlig nyadel.

Bedoire menar att det var den gamla högadelns privilegium att bygga stort och uppföra praktfulla stenhus runt om i riket. Någon systematisk genomgång av den storvulna byggenskapen görs dock inte i boken. Snarare handlar det om valda exempel ifrån landskapen och Stockholm, vilka får belysa bokens bärande tanke, att det fanns ett högaristokratiskt politiskt makttänkande bakom byggandet. Nyrika uppkomlingar och nyadlade ämbetsmän byggde visserligen också, men de var återhållsamma och uppförde som regel byggnader i ett senare skede av livet, då de var mer etablerade inom eliten. Här utgår författaren bland annat ifrån Schering Rosenhanes, Oe-

conomia, en bok om adlig godsdrift i 1600-talets Sverige. Rosenhane var själv en nyadlad uppkomling och uttrycker tydligt och klart att man ska bygga efter positionen och rangen inom ståndet. Det gällde att inte förhäva sig.

Övertygar då Bedoire i sina resonemang och slutsatser: att byggenskapen var en betydelsefull kugge i en mäktig adelsaristokratisk försök att etablera ett adelsstyrt rike? Greppet känns angeläget och intressant, trots att en hel del av resonemangen vilar på ett äldre forskningsläge med förgrundsgestalter, som Anders Fryxell och Sam Clason.

De svartvita bilderna höjer boken över genomsnittet och ger samtidigt extra understöd åt de resonemang som förs. Men häri ligger också svagheten. Nästan uteslutande bjuds läsaren in i de praktfullaste slotten och palatsen. Urvalet tycks med andra ord ha skett utifrån herresäten som kan understödja Bedoires tes. Att visa hur topparna inom adeln valde att bygga är givetvis viktigt i en undersökning av föreliggande slag, men just här kantraras studien något. Inte minst förundras man över urvalet. Exemplet är i första hand hämtade ifrån Mälardalskapen och uppsverige. Därför frågar man sig hur det byggdes på andra håll inom de studerade landskapen? Visserligen förs en del resonemang om den svenska adelns kontinentala byggande, men man frågar sig ändå varför inte mer krut lagts på den provinsiella adelsbyggenskapen inom Sverige-Finland? Som det är nu står ett antal stora slott i centrum, som på ett självklart sätt var ett uttryck för en riksaristokratisk högflygande politiska planer. Men byggde man verkligen med sådana ambitioner i bakhuvudet? Handlade det inte mer om att synliggöra makten och praktiken, utan att för den skull etablera en adelsrepublik? Kanske var det mer frågan om att leva upp till den representativa roll som förväntades av samhällets ledande stånd? Vi får inte veta någonting om de stora slottsbyggarnas lokala ambitioner och hur byggenskapen såg ut bland den övriga adeln i dessa områden. Var ambitionen att etablera eller slå vakt om ställningen, som lokal och regional

elit och var det möjligen detta som påkallade extraordinära byggsatser? Med alla donationer och förläningar följde en kraftig säteriexpansion i 1600-talets Sverige. Det var inte ovanligt att det fanns 4–5 säterier i samma socken. För att utmärka sig inom adeln i detta skede fordrades insatser långt utöver det vanliga. Emellertid var det bara de mest förmögna som kunde dra igång stora slottsbyggen. Kanske hade de hundratals ägarna av träsäterier runt om i riket liknande ambitioner, men i förminskad skala? Hur byggde de? Möter man överlastade karolinska träslott i flera våningar eller var det mest frågan om enkla rödmålade mangårdsbyggnader? Ett sådant jämförande perspektiv hade nyanserat studien betydligt och ställt motiven till byggheten i ett annat ljus.

Sammanfattningsvis har resultatet blivit ännu en bok på temat högadliga slott. Även om den är välskriven och bildmaterialet bländar, så är jag långt ifrån övertygad om tesens bärkraft, att det storskaliga slottsbyggandet var politiskt med målsättningen att etablera en adelsrepublik.

Peter Ullgren

Karl XI. En biografi

Göran Rystad

Historiska Media. Lund, 2001, 395 sidor

VEM VAR Egentligen Karl XI? Man har hävdats att han fått stå i skuggan av såväl sin far som sin son. Men det man oftast kommer att tänka på är kanske reduktionen och förmyndarärfsten eller kanske är det myten om Karl XI som gråkappan. Hur mycket nytta gjorde denne kung? Jag kommer i första hand att ställa mig frågan om Rystad med denna bok när ut till en bredare publik?

Karl blev vid fem års ålder faderlös. Förmyndarregeringen fick inte en sammansättning som överensstämde med Karl X Gustafs testamente. Rådet såg nu sin chans att stärka sina positioner. Man ville inte ge kungafamiljen för mycket makt och därför togs inte Karls

farbror, Adolf Johan, med i förmyndarregeringen. Karl började tidigt skolas till att bli kung vilket tar sitt uttryck i det utbildningsprogram som lades fram till hans åttaårsdag. Redan vid tio års ålder började han studera vid Uppsala universitet och dit följdes han bland annat av kammarherren Nils Bielke som han senare skulle få ett speciellt förhållande till. Tiden i Uppsala var inte endast avsedd för studier utan även för att Karl skulle få lite kulturella influenser. Utbildningsprogrammet skulle dock inte nå sitt mål. Karl kände säkert de förväntningar man hade på honom och hans läs- och skrivsvårigheter gjorde inte saken bättre.

Enligt det italienska sändebudet Magalotti var Karl mest intresserad av krig, jakt och skämt. Kriget skulle komma att prägla honom senare i livet. Magalottis skildringar av kungen beskriver en försagd och osäker person. Inom militär verksamhet får Karl däremot högsta betyg och Magalotti imponerades av hans sätt att fäkta och rida. Detta styrks också av andra samtida bland annat Adolf Sternberg som var österrikiskt sändebud. Denne var även imponerad av Karls hängivna religiositet.

Det fanns dock kritik av Karls uppfostran såväl från Magalotti som från de egna leden. Det fanns de i Sverige som menade att den hade en alltför militär prägel. Senare skulle det visa sig att Karl inte endast var begåvad i krigets konst utan även inom politikens rävspel. Detta märks inte minst vid riksdagarna då Karl utnyttjade motsättningarna mellan såväl adel och ofrälse som motsättningarna adeln emellan.

Inför Karls myndighetsförklaring dök nya maktstrider upp. Rådet ville genom kungaförsäkran att ämbetsstillsättningen skulle ske med råds råde, medan lågadeln ville ge kungen större maktbefogenheter. Hur som helst tillträdde Karl XI regeringen 1672 och detta firades i Stockholm med såväl äreportar och eldar som fyrverkerier. Magalotti noterar här att det svenska hovlivet och den svenska kulturen var under stark fransk påverkan.

Vid krigsutbrottet 1675 upptäcktes ett av

RECENSIONER

förmyndarregeringens misstag då flottan visade sig vara i ett uselt skick. Visst hade det byggts fartyg men de hade inte underhållits. Flottan upprustades och den nu förstärkta flottan lade ut lagom för att tillfogas rejält nederlag vid Ölands södra udde 1676. Nederlaget var en följd av bland annat ledarskapets inkompetens. Fartyget Kronan sjönk i detta slag.

Danskarna kunde nu gå iland i Skåne och de befäste sina positioner där. Kriget skulle ta allt blodigare former, framförallt genom slaget vid Lund. Detta slag slutade förvisso med svensk seger och ett totalt danskt nederlag men till ett högt pris.

Kriget slutade 1679 och vid fredsförhandlingarna slöts också en traktat om giftermål mellan Karl XI och Ulrika Eleonora. Det skulle dock dra ut på tiden innan giftermålet kom till stånd då kungen två gånger bad Gyllenstierna att försöka fördröja den blivande drottningens avresa till Sverige. Dessutom var Karl inte särskilt ambitiös när det gällde att skicka de gåvor som skulle skänkas till den blivande brudens kvinnliga släktingar. Bröllopet stod inte förrän i maj 1680. Karl ville inte ha något stort och påkostat bröllop därför gifte han sig i Skottorp och inte i Stockholm.

Samma år ägde den välkända riksdagen rum vars resultat för Karl XI var en stor triumf. Men i själva verket var det inget nytt. Redan 1675 hade förmyndarrådet initierats men beslutet kom först 1680. Rådet hade också i praktiken redan tidigare degraderats men beslutet kom först på riksdagen.

Ämbetsadeln och motsvarande grupper inom den militära karriären och kungamakten hade gemensamma mål och detta var en av förutsättningarna för enväldets införande. Då ämbetsadeln ville försvaga högaristokratiens inflytandet på ämbeten, tjänster och förmåner var man samtidigt villig att stärka kungamakten i form av stöd av förmyndarräfst och reduktion. Detta säkerställde i sin tur att löner skulle kunna utbetalas.

Reduktionen kom att ligga i Karl XI egen hand och den genomfördes i stort utan inkränkningar. Här spelade det ingen roll hur

bra förhållande man hade till Karl, reduktionen skulle genomföras.

Vilka personlighetsdrag hade då Karl och vad präglade dessa. Han var präglad av den lutherska ortodoxin. Om detta vittnar de almanacksanteckningar som han gjort då nägon antagit "den rena Lutherska läran och alltså övergav den Påviske villfarande läran". Genom religionen legitimerade han också enväldet genom att han såg sin kungagärning som ett gudomligt uppdrag och gick man mot kungen gick man således också mot Gud.

Slaget vid Lund hade också präglat honom då han på årsdagen av slaget varje år högtidligt höll det i form av bön och andakt. Många av de vänner han hade var veteraner från detta slag. För Karl var slaget en traumatisk upplevelse och därför byggde han upp armén i syfte att försvara Sverige och inte för att föra expansiva krig.

Andra karaktärsdrag är hans ovilja att ge någon fördelar genom vänskap. Karl hade inga gunstlingar i den bemärkelsen. Inte ens Nils Bielke kunde, mot sin egen förmodan, få sådana fördelar.

Karl satte statsnyttan framför allt. När Johan Gyllenstiernas släktingar krävde att få tillbaka de pengar som han fått lägga ut för det stora följede som skickades till Köpenhamn för att uppvakta den då blivande drottningen Ulrika Eleonora sviktade inte kungen på den punkten. Fanns det bättre ändamål att lägga resurser på så skulle de gå till det.

Karl gav sällan uttryck för känslor men han kunde få raseriutbrott, han hade inte mycket till övers för lata tjänstemän eller de som tog ut mer av sina underlydande än vad de var berättigade till. Han trivdes bäst i sällskap av det "vanliga folket" och inte som många samtida i den kungliga pompa och ståt som ofta omgav monarkerna. Han var ju själv flitig och nitisk i sitt ämbete och trots sjukdom fortsatte han sitt arbete.

Rystad menar att Karls XI:s viktigaste insats låg inom den civila och militära förvaltningen där han reorganiserade, byggde ut och effektiviserade. Han skapade en tradition av

effektivitet, hederskänsla och ansvars-känsla som blev bestående. Man ska heller inte underskatta Karls förmåga i utrikespolitiska ärenden då han verkade för att fred skulle råda. Dessutom såg han till att göra Sverige oberoende av utländska subsidier. Det Bengt Oxienstierna genomförde på det utrikespolitiska planet hade kungens sanktion. Oxienstierna var bunden till den inriktning Karl hade av utrikespolitiken.

En tidigare ganska anonym monark väcks till liv genom denna biografi och man får följa kungen från födelsen till döden och de beslut som fattades under hans regeringsperiod. Den är inte endast en biografi om Karl XI utan man får också en inblick i hur det svenska samhället såg ut och hur politiken fördes i det första skedet av det karolinska enväldet. I denna biografi skönjer man också Karl XII förutsvättningar. Boken är både intressant och underhållande. Rystad skildrar ingående Skånska kriget, reduktionen och förmyndarråfsten, enväldets konstruktion och funktion samt kungens personlighet. Andra intressanta delar av boken är försvarskningspolitiken, kyrkopolitiken. Boken är välskriven och lättläst.

Den når ut till en bred publik och jag tror att såväl professorer som noveller kan ha glädje av den.

Andreas Olsson

Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur.

Karin Sennefelt

Gidlunds förlag, Hedemora, 2001. 352 s.

Den 23 AUGUSTI 1741 lider svenska styrkor ett stort nederlag mot ryska vid fästningen Villmanstrand. Ett år senare kapitulerar den svenska armén i Helsingfors. Hattarnas krig mot Ryssland har då utvecklats till en total katastrof för det svenska riket. Detta skapade stor oro och hattregimens ledare började känna hur marken gungade under deras fötter. Under 1742 och 1743 löper rykten omkring landet. Det talas om att de svenska generaler-

na samarbetat med ryssarna och om att adeln ligger bakom en komplott som skall leda till svält för bönderna. För allmogens del kulminerar missnöjet i att det utbryter uppror i Dalarna under försommaren 1743. I juni samma år marscherar så femtusent bönder från Dalarna till Stockholm. Bondearmén tränger in i huvudstaden men slås snabbt ner varefter ledarna arresteras och avrättas. Den hårdförehatten överste Lagercrantz sänds sedan till Dalarna för att tillförsäkra regimen om att upproret är helt kvävt.

Detta är i korthet det skeende som populärt gått till historien under namnet 'Stora daldansen'. Uppsalahistorikern Karin Sennefelts analys av stora daldansen innebär att böndernas protest och slutliga nederlag disscereras omsorgsfullt. Hon lyckas därtill med konststycket att skriva en avhandling som är riktigt spännande att läsa. Inte minst beror detta på Sennefelts goda handlag med citat som klargör böndernas inställning till utvecklingen. Citaten hämtar författaren från en omfattande genomgång av arkivmaterial, framförallt i Svea hovrätt, rörande upproret. Viktiga begrepp i Sennefelts analys är politisk kultur, interaktion, mobilisering och repertoar. Sennefelt vill genom dessa begrepp kartlägga hur bönderna formerar sig, hur deras krav växer fram och hur de utnyttjade befintliga politiska strukturer. Det sistnämnda är viktigt, då Sennefelt ser dalupproret inte som en fullständig anomali utan snarare som ett medel i den repertoar som stod till buds för bönders politiska aktivitet. Samtidigt måste ju ändå uppror betecknas som ett extraordinärt medel för att uppnå sina mål.

Vilka var då dessa mål som tusentals bönder beväpnade med bössor, liar och dylikt marscherade till Stockholm för att genomdriva? Sennefelt visar hur kraven förändras under 1742 och 1743. Det stora missnöjet med kriget står i centrum. De ansvariga för det misslyckade kriget skall straffas. Ett problem för bönderna är att deras syn på kungens roll stämmer dåligt överens med den frihetstida politiska ortodoxin. För bönderna är inte

RECENSIONER

Fredrik I en riktig kung, han saknar makten som överförts till högadeln i rådet. Istället för att ha en riktig kung som kan värna böndernas intresse mot herrarna har Sverige i princip en adlig oligarki. Detta leder till krav bland bönderna på en återgång till kungligt envælde eller åtminstone kraftigt stärkt kungamakt. Synen på adelns roll i politiken är genomgående negativ och ord som 'skälmodel' används. Det talas också om att marschera till Stockholm och rensa bland ogräset, med vilket menas hattregimens ledande män. Att tala för stärkt kungamakt, eller ens en förändring av konstitutionen, var något helt oacceptabelt för den frihetstida ortodoxin. Detta förefaller ledande bönder ha insett och successivt omformas kraven till politiskt mer gångbara frågor. Ropen efter de krigsansvarigas blod kanaliseras mot de olyckliga generalerna. Hattregimen hade själv redan år 1742 låtit fångsla de två fältherarna Buddenbrock och Lewenhaupt för att använda dem som politiska offerlamm och därigenom avleda kritiken mot hattarnas valde. Stråvan efter en stärkt kungamakt återfinns nu i frågan om tronföljden. Den danske kronprinsen Frederik skjuts fram som bönderas kandidat. Att det i Danmark rådde kungligt envælde undgick knappast någon.

Sennefelt visar övertygande hur regimen försöker hantera böndernas missnöje. Nyhetsflödet till Dalarna skall kontrolleras genom att breven dit öppnas. Misshagliga synpunkter om kriget mot Ryssland skall därigenom sällas bort. De rykten som grasserar skall både motverkas och inrapporteras. Regimens män skall dessutom försöka övertala bönderna till ro. Kyrkoherdar predikar och särskilt betrodda män sänds till Dalarna för att stilla allmogens upprörda känslor. Överhuvud taget är det en ganska stor arsenal som den vacklande hattregimen tillgriper även om man hela tiden försöker använda sig av övertalning och lämpor. Intressant i sammanhanget är också användande av kungens namn. Det är uppenbart att kungamakten, i kontrast till adeln, åtnjuter 'goodwill' bland bönderna och därför sägs olika handlingar ut-

föras i kungens namn. Det är först sedan situationen gått helt överstyr och med att bönderna med våld tränger in i Stockholm som myndigheterna tillgriper våld för att upprätthålla sin auktoritet.

Bönderna, å sin sida, verkade i hög grad inom det politiska systemet och förstod till viss del detta. Sennefelt visar hur allmogen i Dalarna försöker styra sina herredagsmän. Man utnyttjar hävdvunna fora som kyrkvalen och kapar dessutom landstinget. Den bild bönderna har av de politiska realiteterna är också i stort sett riktig. Kungen var en staffagefigur medan de högadliga herrarna i rådet styrde riket. Däremot överskattade allmogen i Dalarna våldsamt sina möjligheter att påverka skeendet. Ytterst var regimen beredd att tillgripa våld för att försvara sin makt och mot detta hade bönderna ingen möjlighet att lyckas. Därmed vilade själva marschen till Stockholm på lösasand. Myndigheterna var redo att kompromissa till en viss grad men inte till att låta bönderna gripa makten.

Sennefelt vill inte riktigt dra ut konsekvenserna av att dalupproret 1743 misslyckades. Den danske kronprinsen blir inte vald till tronföljare och männen bakom kriget mot Ryssland, hattarna, sitter kvar vid makten i ytterligare två decennier. Politiska omstörtningar skedde inte genom att bondehopar tågade till Stockholm. Det var regelrätta statskupper som låg bakom omvälvningarna 1718/1719, 1772, 1789 och 1809. Dalupproret 1743 visade tydligt att bönderna inte kunde påverka rikspolitiken på detta sätt. Även om bondeståndets inflytande tilltog under frihetstiden förblev bönderna ständigt det politiskt lättviktiga ståndet.

Sennefelts avhandling är välskriven, väldokumenterad och övertygande i sin framställning. Den kommer utan tvekan att bli en svensk klassiker i sin analys av hur frihetstida bönder agerade politiskt. Att den dessutom var rolig att läsa är ju en extra finess.

Fabian Persson

Det upphöjda landet. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860–1930.

Christer Nordlund

Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet/Landskapet som arena, 2001

OM DET VAR NÅGOT JAG tyckte var riktigt viktigt i skolan, så var det där om Yoldiahavet, Ancylussjön och Litorinahavet. Jag kunde inte mobilisera något som helst intresse för de geologiska inslagen i geografiundervisningen. De var stendöda. Och så läser jag idéhistorikern Christer Nordlunds avhandling "Det upphöjda landet" på 280 tättryckta sidor och tycker att den är spännande.

Christer Nordlund (CN) undersöker den mångvetenskapliga forskningen kring nivåförändringarna mellan land och vatten i Sverige 1860–1930 och hur denna forskning påverkade synen på det svenska landskapet. CN vill bidra till kunskapen om fältvetenskapernas historia och dessa vetenskapers betydelse för att forma en nationell identitet.

Avhandlingen består av sex fullmatade kapitel, alltifrån "Inledning" med frågor, metod, teori, forskningsläge och material – allt redigt och klart – till "Avslutning: Landhöjningsfrågan och nationallandskapet", där CN lägger ytterligare ett tema till de tidigare.

Ljuset är riktat mot geologin och geologerna. Sveriges Geologiska Undersökning (SGU) var det nav kring vilket den geologiska forskningen rörde sig under den period CN undersöker. Den kartläggning av Sverige, som SGU inledde på 1860-talet, motiverades av ekonomiska skäl ("nytta"): den skulle klargöra tillgången på olika naturresurser i jordskorpan. Men denna kartläggning av Sveriges geologi kom samtidigt att bli en kartläggning av Sveriges förflutna.

Istidsteorin etablerades i mitten av 1800-talet. Men frågan var fortfarande hur man skulle förklara landhöjningen. Var det verkligen en höjning av landet? Var landhöjningen ikliformig? Eller varierande? Sjön Skåne? CN

konstaterar att under flera decennier bedrevs en kvartärgeologisk, växtgeografisk och arkeologisk forskning inom ramen för en tankestil, där landsänkningar och landhöjningar betraktades som nivåförändringarnas *vera causa*. De olika forskningsområdena förstärkte och legitimerade varandra och en gemensam bild av den "svenska" naturens och kulturens historia utarbetades, visualiserades och konstituerades. Det uppstod visserligen anomalier kring tolkningen av naturminnen och kulturminnen, men forskarna försökte i det längsta pressa in dem i sin tankestils ramar: först *en* landsänkning och *en* landhöjning, sedan *två* av vardera och senare *flera* landoscillationer, dvs Astrid von Cleves gungningsteori: den skandinaviska landmassan hade gungat upp och ner med jämt avtagande amplitud, där varje svängning hade tagit i medeltal 2 000 år. Man försökte rädda teorin med hjälp av allt mer komplicerade förklaringar. Det som inte problematiserades var vad nivåförändringarna berodde på: det var *landet* som sänktes och höjdes

Det svenska tankekollektivet utmanades av den österrikiske geologen Eduard Suess. Han utvecklade från 1880 i ett antal skrifter en teori om nivåförändringarna, som innebar att de berodde på upprepade *förändringar i vattenytan*, "eustatiska rörelser", lika över hela världen. Dessa berodde i sin tur på sammandragningar i jordskorpan på grund av att det inre av jordklotet svalnande. Suess' teori tillbakavisades av de svenska kvartärgeologerna; den gällde åtminstone inte för Sverige, hävdade de.

CN undersöker vilka berättelser om nivåförändringarna, som fick plats i de svenska geologiska handböckerna. Han konstaterar, att det fanns vissa skillnader, men ingen av författarna tog ställning för Suess. Det var, trots vissa reservationer och en viss öppenhet för alternativa tolkningar, en enhetlig berättelse som presenterades i 1890-talets handböcker.

Landhöjningsstriden tvingade emellertid de svenska geologerna att precisera sina argument. Den exemplifierar väl hur kunskap ger upphov till okunskap: en besvarad fråga ger

RECESSIONER

upphov till minst en ny fråga – och hur kontroverserna driver den vetenskapliga utvecklingen framåt. Kunskapen inte bara växer; den förändras också. Somt visar sig vara fel.

CN undersöker den vetenskapliga processen och det vetenskapliga samarbetet. Han intresserar sig inte bara för vetenskapens teoretiska sidor utan också för dess praktiker. Han vill inte bara förstå tänkandet utan också de handlingar forskarna utför, vad de faktiskt gör. Han undersöker inte bara SGUs tillkomst och uppbyggnad utan också dess personal: vilken utbildning den hade, dess arbetssätt, hur de anställda var klädda och utrustade, hur de förflyttade sig, hur de lade in sina mätresultat på kartor ute i fält. Han analyserar vetenskapliga kontroverser och vetenskapliga illustrationer, hur vetenskapen utvecklades i en växelverkan mellan teori och empiri. ”Vad sker utomhus, vad sker inomhus?”

CN tar med läsaren till vetenskapens olika arenor. Vi får möta forskarna i fält, i föreningslokaler, i tidskrifterna. CN betonar betydelsen av mötesplatser, formella och informella, han beskriver vänskapsband och umgänge över discipliner. Geologiska föreningen i Stockholm, som bildades 1871, blev en viktig arena för det geovetenskapliga samtalet och föreningens Förhandlingar en viktig geovetenskaplig tidskrift. 1873 bildades Antropologiska sällskapet i Stockholm, 1877 förvandlat till Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi. Sällskapet gav ut tidskriften Ymer. Ytterligare en mötesplats var Svenska Turistföreningen (STF), bildad 1885. Bland initiativtagarna fanns flera geologer.

När och varifrån hade växterna och djuren invandrat och hur hade de sedan spridit sig i rummet? Hur hade den svenska skogen kommit till? CN undersöker hur olika svenska forskare försökte kartlägga, beskriva och visualisera landets postglaciala vegetationshistoria. Botanisterna kunde ge bidrag till landhöjningsdiskussionen. Växtrester i leran kunde ge upplysningar om växters relativa invandringshistoria. Denna kunde sedan teoretiskt kopplas till nivåförändringarna. Och till sist

hoppades man kunna åstadkomma en växternas absoluta kronologi. Torvmossarna var många i Sverige. De innehöll stora mängder bränsle, stora mängder växtmaterial. SGU försöksinventerade mossar 1912–15. Här uppstod på nytt en koppling mellan nytta och nyfikenhet. Man samlade en massa torvprofiler – som blev en bas för pollenforskningen: Lennart von Post introducerade och utvecklade pollenanalysen under 1910-talet, först för att utreda skogs- och klimathistorien, sedan för att komplettera nivåförändringsmätningarna, sedan med förhoppningen att t o m kunna datera dem, dvs tidsbestämma strandlinjens förskjutning och därmed slutgiltigt klarlägga nivåförändringarnas natur.

I det femte kapitlet undersöker CN relationen mellan kvartärgeologi och arkeologi och visar vilken betydelse berättelsen om Sveriges geografiska historia fick för forskningen om stenåldern. SGU-geologerna noterade fornminnen i sina dagböcker och de markerades på de geologiska kartorna. Varför? För att de kompletterade *naturminnena*, dvs gav upplysningar om nivåförändringar. CN visar hur samarbetet över de etablerade disciplingränserna utvecklades. Han visar hur nya frågor och metoder föddes i mötet mellan de två kulturerna.

Arkeologerna blev mer och mer fältforskare, de arbetade mer systematiskt, mer naturvetenskapligt. Under 1920-talet kunde de också utnyttja två nya naturvetenskapliga dateringsmetoder: pollenanalys och geokronologi. Gerard De Geer använde lerornas utbredning för att visa hur långt det forna havet nått. Han försökte med hjälp av varvig lera åstadkomma en ”svensk tidsskala”. Arkeologerna fick hjälp av kvartärgeologerna att bestämma kustlinjen under olika epoker, vilket underlättade lokaliseringen av boplatser.

Varifrån och när kom människor till Sverige? Botanisten Rutger Sernander använde sig av de fornfynd han fann i torvmossarna för att besvara frågan. Men han menade att fornfyndet inte bara skulle sättas in i ett *kulturbistoriskt* utan också i ett *naturhistoriskt* samman-

hang. I det arbetet fick han snart sällskap av geologerna Gerard De Geer, Lennart von Post och så småningom också av Henrik Munthe.

CN säger att flödet av information gick i båda riktningarna. Jo, men jag får ändå det bestämda intrycket att arkeologerna hade geologernas litorinavall som en "given" utgångspunkt. Premisströmmen gick huvudsakligen från kvartärgeologi/naturvetenskap till arkeologi/kulturvetenskap. I slutet av 1920-talet var arkeologerna tvungna att revidera en hel del av sina tidigare resultat. Då etablerades nämligen bland naturvetarna en ny föreställning, där strandlinjens förskjutningar inte längre tolkades som vertikala förändringar antingen i berggrunden eller i havsytan utan som både-och. Denna nya föreställning kom från forskare som stått utanför det svenska tankekollektivet, nämligen Wilhelm Ramsay och hans elever och medarbetare i Finland och Fridtjof Nansen i Norge, två forskare med stor auktoritet och som själva hade bedrivit fältstudier på området. De kopplade samman klimatförändringar, förhållandet mellan vatten och is, havsnivån, isens tyngd, landsänkning och landhöjning. En viktig ingrediens i deras teori var att havsytan förändrades snabbare än jordskorpan. En slutsats av deras teori var att det bara hade inträffat *en* landsänkning och *en* landhöjning men *flera* förändringar i havets nivå. Denna nya föreställning gjorde det lättare att förklara de kvartära nivåförändringarna. Den kvartärgeologiska, växtgeografiska och arkeologiska forskningen gick därmed in i ett nytt skede. CN förmedlar intrycket att de svenska forskarna tämligen snabbt accepterade de nya teorierna. Han går inte in på vad det gamla gardet, de som burit upp den gamla tankestilen, Arvid Högbom, De Geer och Munthe, ansåg. De kanske var för gamla för att ta upp en strid: de var alla i 70-årsåldern.

Till de olika kapitlen och avsnitten finns det orienterande, initierade och eleganta inroduktioner, t ex om de tidiga föreställningarna om nivåförändringarna, om bakgrunden till SGU och tillkomsten av Geologiska fören-

ingen. Det finns en rad intressanta uppgifter, nästan litet nonchalant strödda här och var i texten, inte minst intressanta "minibiografier", t ex de över geologerna Arvid Högbom, Gerhard De Geer och Henrik Munthe. Det finns många förklarande, pedagogiska noter. (Varför då "gömma" dem längst bak i boken!)

Det är en manlig värld som skildras. Men CN lyfter fram de kvinnor som trots allt fanns där. Förhoppningsvis kan han återvända till några av dem i ett annat sammanhang.

CN utvinner intressanta ting ur den genre som han kallar "Sverigelitteraturen", de stora översiktsverk, som hade sin glansperiod kring sekelskiftet 1900. I dem beskrevs nationen Sverige i sin helhet: naturen, kulturen, historien, näringarna osv. Historien flätades samman med nutiden, naturen med kulturen. De var ett slags biografier över nationen Sverige, ett slags mognare varianter till skolböckerna. De skulle ge allmän bildning och upplysning. En del av dem översattes till engelska, tyska och franska.

CN skriver bra, bättre än de flesta. Upptakten till avhandlingen är suverän. Han förmedlar närvaro: man "är med" vid Geologiska föreningsmöten, på Geologkongressen 1910, då de svenska geologerna firade triumfer vid forskningsfronten. Vi får veta att stora museisalen i Geologiska museet, som öppnades för allmänheten 1871, var 30 meter lång och 13 meter bred, två våningar hög och med väl tilltagna fönster, som dock visade sig omöjliga att tvätta invändigt, vilket i kombination med mögellukt och andra odörer gjorde ett besök mindre angenämt. Ibland tycker jag mig höra dörrar slamma i ödsliga, kalla lokaler, golvbränder knarra, bänkar knaka, bläckpennor raspa och stjärkragar skava.

CN är beläst. Han är väl orienterad i den vetenskapshistoriska – och då gäller det inte bara geologi utan också växtgeografi och arkeologi – och den vetenskapsteoretiska litteraturen. Han utnyttjar sina teoretiska centralfigurer, Ludwik Fleck, Thomas Kuhn och Steven Shapin, väl. Han väver på ett tilltalande sätt ihop empiri och teoretiska resonemang. Han

RECESSIONER

har formulerat tydliga frågor och har sedan grävt djupt i arkiv och skrifter av olika slag, och sedan analyserat texterna och till sist besvarat frågorna. Avhandlingen är geografiskt snäv men tematiskt bred. Det är därför inte underligt att CN behöver en lång ansats. Han har lagt ribban högt. Han klarar med mycket luft emellan. Det är en ovanligt rik avhandling.

Lars J Lundgren

Ärlig och arbetsam. Bilden av Sverige och svenskarna i 1800- och 1900-talens Ryssland

Olga Tjernysjova

Övers Bengt Samuelson. Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2001. 78 s.

OLGA TJERNYSJOVA ÄR EN AV Rysslands ledande nordister. Hon är verksam vid Ryska Vetenskapsakademins Institut för allmän historia och har skrivit mycket om olika skeden och aspekter av svensk historia, t ex *Svensk arbetarrörelse under åren före andra världskriget*, 1971, *Sverige under andra världskriget*, 1980, *Kyrkan i Norden*, 1988, *Kyrkan och demokratin. Exemplet Sverige*, 1994. Den föreliggande volymen inleds med ett förord av Aleksander Kan, en annan av de verkligt stora kulturförmedlarna mellan Ryssland och Sverige. Det kan noteras att Kan 1986 skrev *Sverige med ryska ögon 1817–1913*.

Påfallande är hur positiv den ryska bilden är av svenskar. En tidig resenär i Sverige var Jakov Grot, och han lyfte fram svenskarnas hederlighet och anspråkslöshet. Det svenska smörgåsbordet uppmärksammades men inte enbart för dess riklighet utan främst därför att restauratörerna helt litade på att måltidsgästerna betalade det rätta priset. En berömd iakttagare var professorn i matematik, Sofia Kovalevskaja. Hon fann svenskarna av naturen konservativa. De kunde dock låta övertyga sig om behovet av förändring, och i sådant fall kunde de mest radikala ekonomiska och sociala reformer accepteras. Författaren Lev Tolstoj, som gifte sig med en svenska, talar

också om svenskarnas hederlighet och även om deras religiösa tolerans.

I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet fanns en stor vurm i Ryssland för det nordiska, bland annat för nordiska författare och konstnärer. Maria Nikolajeva, har, 1996, skildrat detta i en bok med den uttrycksfulla titeln *När svenskarna erövrade Ryssland. En studie i kulturernas samspel*. Intressant är att bland det som uppmärksammas är svenskarernas kamp mot den stora dryckenskapen, en kamp som tog sig uttryck i det s k Göteborgssystemet. Också den allmänna bildningsnivån lyftes fram. Fanns då intet negativt att framhäva? – Jo författare kunde sakna livlighet, livsglädje, sorglöshet.

Under samma tid fanns i Sverige ett stort intresse för de stora ryska författarna. Men samtidigt odlades på sina håll en skräck och ett förakt för Ryssland och ryssar. Ledande personer i denna åsiktsbildning var historikern Harald Hjärne och upptäcktsresanden Sven Hedin. Vi kan lyssna på Hjärne: Jag har ingen böjelse för rysshät. Ryssarna har gott hjärta och gott huvud. Men de har inte som de germanska folken "karaktär". Ryssarna måste man alltid misstro.

Under första världskriget ville ledande personer med drottning Viktoria i spetsen att Sverige skulle gå i krig mot Ryssland. Givetvis kom detta fram i rapporteringen från den ryske ambassadören Nekljudov. Han talade också om hur den svenska adeln dröjde kvar vid minnen från de svenska krigarkungarna.

I samband med den ryska revolutionen utvandrade två miljoner ryssar. Stora skaror kom till Finland, Tjeckoslovakien, Frankrike, Jugoslavien och Tyskland. Till Sverige och Norge kom sammanlagt endast 1 500.

Under Sovjetunionens tid skrevs många rapporter om hur underutvecklat det svenska samhällssystemet var jämfört med Sovjets. En stor Sverigevän var ambassadören Alexandra Kollontaj. Dock ironiserar hon över de svenska etikettsreglerna. Bland annat berättar hon en historia om en bjudning, där Selma Lagerlöf var med. Efter middagen serverades kaffe,

och författarinnan skulle just sträcka ut handen efter en kopp, då hon hejdades av en viskning från värdinnan: "Kära Selma, de gifta damerna tar först."

Ilja Ehrenburg, som också tar upp svenskarnas etikettsjuka och titelraseri, skrev *De heligaste ägodelarna*, där huvudpersonen är en svensk med namnet Sven Ohlson. Han är en skrupelfri internationell affärsman och har en förebild i Ivar Kreuger. Romanhjälten dog i en hjärtattack i Paris vid 47 års ålder. Vid Ivar Kreugers död i Paris den 13 mars 1932 fann man Ehrenburgs bok på hans nattygsbord.

I slutet av den sovjetiska perioden och under den nya ryska tiden möter vi åter många uttryck för uppskattning av svenskar, och Olga Tjernysjova bidrar till den positiva bilden med de fakta hon lägger fram. Hon konkluderar att bilden från föregående sekel har stått sig. "Till svenskarnas kardinaldygder hör då som nu arbetsamhet, noggrannhet, välvilja, laglydnad, förnuft, demokratiskt sinne, kompromissvilja, behärskning i känslouttryck, ärlighet, organisatorisk förmåga, ordhållighet och ordningssinne, sinne för rättvisa och teknisk uppfinningsförmåga."

Vid läsningen av denna sammanfattning liksom boken i övrigt får man lust att travestera vår store konung Fredrik I: "Potz tausen Donnerwetter! Sind wir wirklich so gut?" Tanke nummer två är en skamkänsla. Här ger ryssarna en synnerligen positiv bild av svenskarna. Gensvaret är en mängd fördomar som svenskar odlat och odlar om ryssar.

S.O.

Grundaren

Göran B Nilsson

Stockholm 2001. 450 s.

NÄR DET IBLAND – med rätta – klagas över att det skrivs för få biografier i Sverige, då tänker man inte på familjen Wallenberg. De ledande personerna där får sina liv skildrade. Och det är befogat; flera familjemedlemmar har spelat en mycket stor roll i Sveriges ekonomiska liv

och dessutom många gånger i landets politik. Torsten Gårdlund utgav 1976 en bok om häradsövdingen Marcus Wallenberg. Brodern K A W har uppmärksammats av Gert Nylander i samband med att Wallenbergsstiftelsen har behandlats. Marcus son, Marcus, "Dodde" kallad inom vänkretsen, har nyligen ägnats en utmärkt bok av Ulf Olsson *Att förvalta sitt pund. Marcus Wallenberg 1899–1982*. Håkan Lindgren arbetar med en skildring av brodern Jacob. Här till kommer flera böcker som handlar om Stockholms Enskilda Bank, senast Ragnhild Lundströms *Bank, industri, utlandsaffärer. Stockholms Enskilda Bank 1910–1924*.

Men allt började ju med André Oscar. Och det är han som sedan en lång tid är föremål för Göran B Nilssons intresse. 1981 kom *Banker i brytningstid. A.O. Wallenberg i svensk bankpolitik 1850–1856*, sedan *André Oscar Wallenberg. I. Odysseernas år 1816–1856* (1984), *André Oscar Wallenberg. II. Gyllene tider 1856–1866* (1989) och *André Oscar Wallenberg. III. Ett namn att försvara 1866–1886* (1994). Nu är verken sammanfattade i volymen *Grundaren*.

För det första är det utomordentligt bra att få innehållet i de fyra tidigare stora böckerna komprimerat till en bok. För det andra är detta en början till att AOWs biografi också skall utkomma på engelska. Vill läsaren ha skildringen av en episod mer utförlig, är det naturligt att gå till en av de tidigare böckerna. Där finns också källhänvisningar och mycket rika litteraturförteckningar. Dock kan sägas att de verk som kommit ut efter "grundböckerna" blir inte omnämnda, t ex Herman Schücks stora biografi över Hans Forssell, Wallenbergs samtida och motståndare. På det hela taget räcker texten i den föreliggande boken mycket väl.

Författaren ger inledningsvis en läsanvisning. Den som är ointresserad av bankers och finansmarknadens historia kan nöja sig med att läsa tre av de fem avdelningarna i boken. De två sålunda överhoppade avdelningarna kan å andra sidan läsas av ekonomistuderande. Själv tycker jag nog att man bör söka undvika att följa detta råd, för "allt hänger samman".

Boken – eller böckerna – är alltså en biografi

RECENSIONER

men också något väsentligt mera. Genom AOWs centrala roll i synnerhet under decennierna 1850-tal till 1870-tal så får vi en skildring som är omistlig för förståelsen av Sveriges politiska och ekonomiska liv under denna tid.

Klart framträder den väldiga dynamiken under ståndstidens slutskede och också den ofruktbara pattställningen mellan kamrarna under tvåkammarriksdagens första decennier. Under den förstnämnda tiden var det förutom AOW JA Gripenstedt som satte sin prägel på reformarbetet inom det ekonomiska området. Något kunde också ske, efter det att riksdagen fått två kamrar. Ett stort steg mot parlamentarism och förstärkt regeringsmakt innebar statsministerämbetets tillkomst 1876, i sin tur föranledd av motion från AOW.

AOW är på många sätt en imponerande gestalt. Mest imponerar kanske hans energi och hans vägran att knäckas av motgångar. Svårast ute var han och hans bank 1879, då konkursen syntes nära. Förutom att han startade Stockholms Enskilda Bank och därmed Sveriges stora bankdynasti, ägnade han som ovan nämnts stor kraft åt förbättringar av den legala ramen kring finansmarknaden. Han var intresserad av många politiska frågor därtöver. Dessutom bearbetade han kraftigt den politiska opinionen genom en oförtröttlig publicistisk verksamhet.

Ett viktigt resultat av Göran B Nilssons forskning och författarskap är att det skapas ett sammanhang i AOWs mycket mångskiftande liv och aktiviteter. Intressant är att AOW som ung sjöofficer kom till Boston och där stiftade bekantskap med Benjamin Franklins skrifter. Denne man var ju ingen djup teoretisk filosof, men en praktisk filosof var han, och han lärde ut att "time is money". Här ser vi således ett tidigt exempel på influens från den nya staten till Sverige.

AOWs bakgrund är intressant. Han var bi-skopsson, och han började sin karriär som sjöofficer. Det finns alltså en koppling mellan honom och gammal maktstruktur i Sverige. Sjöförsvaret ägnade han även som politiker stor uppmärksamhet. Hos AOW liksom hos senare

ättlingar fanns ett klart intresse för nationen Sverige. Det var inte enbart fråga om framgång för den egna banken och dess maktsfär.

Dock kunde han i alltför hög grad tro att Enskilda bankens och Sveriges intressen var sammanfallande. Han var en renlärig liberal av gammal skola som menade att staten skulle ange spelregler men i övrigt inte ingripa i näringslivet. När hans egen banks ställning var hotad 1879, ansåg han emellertid att det var statens skyldighet att vidta åtgärder till förmån för banken, och han hade ingen som helst förståelse för finansminister Forssells principiella noninterventionism. Denna AOWs inställning bryter radikalt mot hans ovilja 1869 att göra något som kunde lindra den svåra nöden i Norrland. Det var enligt honom fel att forcera det statliga järnvägsbyggandet. Norr läningarna hade sig själva att skylla för nöden i landsändan. Den berodde enligt AOW på demoraliseringen hos befolkningen. – Det var inte märkligt att AOW drog på sig mycken ovilja, i första hand från Sveriges lantmän.

AOWs energi framkommer också i privatlivet. Med Mina Andersson, som han så småningom gifte sig med hade han fyra barn. Med sin hustru syster hade han dessutom två barn. Med hustru nummer två, Anna von Sydow, hade han sedan ytterligare 14 barn. Så bygges en dynasti upp. Det var en oortodox familjebildning, och man kan förvåna sig över att AOWs sociala anseende inte led större skada i det föroscarianska Stockholm.

Göran B Nilsson är förutom en god forskare en skicklig skribent. Han skapar en samförståndsstämmning med läsarna. Ibland är han självsvåldig. Han säger att i början av 1850-talet hade taget redan gått för AOW, när det gällde möjligheten att bli riksdagsledamot i borgarståndet för Stockholm. Vi vet ju att vid denna tid hade något tag ännu inte kommit och sålunda inte kunnat gå. GBN är en medveten skribent, och han använder inte ett sådant bildspråk av slarv, och visst kan man förstå att det någon gång kan kännas nödvändigt att skämta lite både med AOW och med läsarna.

S.O.

Skönhetsdyrkare och socialdemokrat. Studier i Bengt Lidforss litteraturkritiska gärning

Lennart Leopold

Gidlunds förlag 2001. 547 s.

BENGT LIDFORSS MÖTER MAN i många skilda sammanhang, förutom som botaniker. Han var en tidig socialistisk litteraturrecensent och en lysande skribent i *Arbetet*. Han kämpade för Skåne mot Mellansverige, och han tog ställning för den unga litteraturen mot den etablerade. Han stod på Strindbergs sida i Strindbergsfejden. Vidare var han utpräglad antisemit och i motsvarande mån pangermanist.

Litteraturvetaren Lennart Leopold från Kristianstad och Lund har ägnat hans litteraturkritiska gärning en mycket stor avhandling. Tidigare är det främst Nils Beyer som skildrat hans liv (1968). Leopold är kritisk mot Beyers avhandling; viktigt i sammanhanget är att Beyer framför allt vill skildra Lidforss liv, inte publicistiken. Dock säger Beyer att Lidforss radikala samhällssyn lyser med sin frånvaro i hans litterära uppsatser. I Beyers efterföljd säger Kurt Aspelin liknande. Det är mot denna uppfattning som Leopold tar spjörn.

Leopold menar, gentemot Beyer och Aspelin, att Lidforss lyckades förena skönhetsdyrkan med sin socialistiska övertygelse. Han var ingen l'art pour l'art-kritiker. I denna grunduppfattning övertygar Leopold.

Bengt Lidforss hade en avgörande betydelse, när det gällde att lyfta fram de skånska författarna Ola Hansson, Vilhelm Ekelund och Hans Larsson och ge dem en rättmätig plats bland den svenska litteraturens stora.

Leopold ger Lidforss' inställning till K G Ossian-Nilsson ett mycket stort utrymme. Först utropade Lidforss Ossian-Nilsson till arbetarrörelsens främste skald. Senare blev han skeptisk, och efter hand blev brytningen total. Romanen *Barbarskogen* är bland annat ett våldsamt angrepp på Lidforss, och som vanligt blev Lidforss aldrig skyldig ett angrepp.

Under Strindbergsfejden var Lidforss en av

protagonisterna. Han var den främste på Strindbergs sida, och de kompletterade varandra. Medan Strindberg främst angrep Heidenstam – förutom Karl XII, hade Lidforss Levertin, Hallström och Böök som sina favoritantipatier.

Lidforss' ilska gentemot Levertin var så stor att man kan undra i vilken grad hans antisemitism berodde på Levertin. Medan Heidenstam hade stor respekt för Levertins judiska arv, fnös Lidforss av förakt för samma arv. Det gjorde enligt honom Lidforss oförmögen att förstå "det svenska". Det "Levertinska svärmeriet för svenskheten rör aldrig annat än främmande kulturfernissa på svensk botten". Det finns en tendens hos Leopold att lite väl snabbt gå förbi Lidforss' antisemitism. Med hänvisning till Lars M Andersson säger han att hela tidsatmosfären var rasistisk. Men Lidforss' antisemitism tillhör tidens allra värsta, och han hade betydelse för detta arvs fortlevnad hos Arthur Engberg och andra.

Bengt Lidforss är utomordentligt viktig i den skånska och lundensiska traditions- och mytbildningen, givetvis främst den med radikala förtecken. Men minst lika viktig är Lidforss som en kulturgestalt inom den radikala arbetarrörelsen. Bland andra Zäta Höglund har vittnat om hans betydelse. Detta kommer väl fram hos Leopold. Dock en polemik mot ett påstående att liberaler och socialister efter Lidforss hade "föga gemensamt", och att rågången i fortsättningen sammanföll med klassintressen. Tvärtom, liberaler och socialdemokrater hade som mest gemensamt åren 1917–20, då de tillsammans genomförde demokrati på nationell och kommunal nivå, fick parlamentarismen etablerad och 8 timmars arbetsdag beslutad.

Lennart Leopolds avhandling kan ibland kännas väl detaljerad, och man kan efterlysa något större distans till bokens huvudperson. Men verket är välskrivet, och boken är rikt givande för alla som sysslar med det tidiga 1900-talets litteratur och arbetarrörelse.

S.O.

RECENSIONER

Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*Gunnar Artéus & Leif Leifland, red.*

Probus, 2001. 468 s.

REDAKTÖRERNA GUNNAR ARTÉUS (FHS) och Leif Leifland (UD) förtjänar högt beröm för samlingsvolymen "Svenska diplomatprofiler under 1900-talet". I arton uppsatser presenterar här ett antal historiker och diplomater lika många svenska diplomater som på olika sätt medverkat till utformningen av svensk utrikespolitik och diplomati under förra århundradet.

Urvalet kan inte ha varit lätt. Vissa är naturligtvis självskrivna: Christian Günther, Erik Boheman, Gunnar Häggelöf. Kanske också Rolf Sohlman. Men sedan? Redaktörerna har klokt nog hållit sig till de hädangångna. Det förklarar varför exempelvis Gunnar Jarring och Sverker Åström saknas. Orsaken till att ingen kvinna finns med bland de arton är rimligen att Agda Rössel alltjämt levde när boken redigerades. Agda Rössel, som efter en trevande start som FN-ambassadör under sina år i Belgrad, Prag och Athen gjorde sig alltmer uppskattad, hade som politiskt sidorekryterad kvinna varit ett intressant komplement till de herrar, som, även om inte alla börjat sin yrkesbana i UD, ändå alla var traditionella ämbetsmän.

En av redaktörernas ambitioner har varit att täcka in så stor del av seklet som möjligt för att på det sättet belysa förändringar inom utrikesförvaltningen. Torvald Höjer började som andre arkivarie i UD 1906 och Lars-Åke Nilsson avled som ambassadör i London 1996. Däremellan ligger svensk diplomati från unionsupplösningen med Norge till inträdet i EU.

Tyngdpunkten ligger emellertid alldeles avgjort på andra världskriget och åren närmast därefter då det kalla kriget tog form. UD spelade, som många av författarna påpekar, helt enkelt en ovanligt central roll under andra världskriget. Av de arton avporträtterade var Günther utrikesminister, Boheman kabinetssekreterare, Söderblom polchef, Kumlin

bitr. polchef, Häggelöf handelschef, Engzell rättschef och Grafström presschef. Ingen dålig uppsättning! Det ländar författarna till heder att läsaren inte alls känner det som någon plågsam upprepning att därigenom få läsa om Sverige under andra världskriget sju gånger. Störst roll spelade naturligtvis Günther och Boheman. Det framgår av Krister Wahlbäcks och Sverker Oredssons nyansrika porträtt hur olika de var, men också att de utgjorde ett gott team. Till dem anslöt sig i första hand Gunnar Häggelöf. Men Engzell betydde uppenbarligen mycket för de humanitära insatserna mot krigets slut och Grafström gjorde sitt bästa för att rädda pressfriheten.

Redaktörerna har sett till att så många frågor som möjligt täckts in genom olika porträtt. Vietnamkriget genom Petri, utvecklingen i Chile genom Edelstam, EG-debatten kring 1970 genom Backlund och neutralitetsbegreppet efter kalla krigets slut genom Nilsson.

Vad som slår en vid läsningen är hur selektivt minnet fungerar. För de flesta är Carl Hamilton mest bekant för att han tackade nej till Per Albins erbjudande att bli utrikesminister i samlingsregeringen, Kumlin för sina promemorior där han redan före Stalingrad förutsåg Tysklands nederlag och Röda arméns frammarsch till Elbe, Söderblom för sitt olycksaliga samtal med Stalin om Raoul Wallenberg och Backlund för att han sammanförde Willy Brandt med Abrasimov. Men de måste väl i rimlighetens namn ha gjort mycket mera? Här får man helheten före och efter det ögonblick som etsats sig in i minnet.

Centralt för en ambassadör är självfallet hans förhållande till sitt anställningsland. Här ges många exempel. af Wirsén var en utmärkt företrädare i Weimarrepubliken men tyckte alltför illa om Hitler och hans anhang för att få någon egentlig kontakt med dem. Efterträdaren Richert kritiserades för att vara alltför lyhörd gentemot Hitler-regimen precis som Söderblom och Sohlman senare skulle bli i förhållande till sovjetregimen. Westman däremot var så kritisk mot den finländska regeringens politik att denna begärde hans förflytt-

ning 1942, vilket uppenbarligen var pinsamt för svenska regeringen. När Edelstam blev nongrata-förklarad av Pinochet 1973, blev han däremot folkhjärte i Sverige. En ambassadör bör varken vara okritisk eller negativ. Vägen däremellan kan ibland vara mycket smal.

Naturligtvis får läsaren ta del av personalintryck som gällde fina poster. Sådant är ju ofrånkomligt i en utrikesförvaltning. Intressantare är de politiska motsättningarna. Dessa tycks snarare ha varit större under Undéns försök att lotsa Sverige igenom det kalla kriget än under Günthers att lotsa oss igenom andra världskriget. Grafström, Boheman, Hägglöf och Westman – i ungefär den ordningen – förordade alla en västligare kurs än den kålsuparteori Undén togförde. Sohlman drog åt andra hållet. Precis som kritiken vad beträffar överdrivna eftergifter mot Hitler-Tyskland riktade sig mot Günther, Söderblom och Richert, skulle kritiken för överdriven inställsamhet gentemot Sovjet rikta sig mot Undén, Wigforss och Sohlman. Särskilt oroliga tycks många ha varit att Undén 1949 skulle göra Sohlman till kabinetssekreterare. Nu blev det i stället Dag Hammarskjöld, som banade väg för en diskret förbättring av förhållandet till USA.

Undén fann uppenbarligen särskild tillfredsställelse i att de socialdemokratiska valsegrarna 1948 och 1958 stäckte Bohemans förhoppningar att bli utrikesminister.

Det skulle vara frestande att kommentera alla de arton uppsatserna var för sig, men det tillåter inte utrymmet för denna anmälan. Vare nog sagt att bidragen är mycket individuellt skrivna. Några är lärda uppsatser, andra flyhänta miljöskildringar och åter andra snarast utvidgade nekrologer. Men de är faktiskt alla mycket läsvärda.

Vilket porträtt som ger läsaren störst behållning beror naturligtvis på läsaren och på hans eller hennes förkunskaper. Boheman och Hägglöf har ju redan för länge sedan skrivit utförliga memoarer. Postumt har vi fått läsa Grafströms och Petris dagböcker. Det är f.ö. påfallande vilket genomslag de förra fått i detta arbete. Om Sohlman har mig veterligen

inget så fylligt porträtt tidigare levererats. Om Günther har mycket skrivits, men frågan är om inte Krister Wahlbäcks porträtt av denne är det som i första hand kommer att få framtida historiker att söka sig till denna bok.

Till det gåtfulla med Günther hör bl.a. att han av tidigare och senare arbetsinsatser att döma förmodligen inte alls kommit med i ett arbete som detta, om han inte råkat bli utrikesminister 1939. Boheman och Hägglöf hade däremot med all sannolikhet gjort det vad som än hänt.

Tyvärre finns, som sagt, ingen kvinnlig ambassadör avporträtterad. Däremot figurerar naturligtvis flera ambassadriser. Av störst politiskt intresse är vad som sägs om den ”viljestarka ryska” Zina Sohlman. Den ”något oförutsägbara” Anna Hägglöf nämns självfallet också. Margaret Boheman m.fl. skyntar. Däremot inte den färgstarka Hervor Kumlin. Än märkligare är att det inte framgår att den våldsamt antinazistiske Grafström var gift med en tysk diplomatdotter.

En ofrånkomlig svaghet i ett arbete som detta är naturligtvis att slutet av århundradet blir tunnare behandlat av det enkla skälet att flertalet som då gjort sina insatser alltjämt är i livet. Det skulle inte ha gjort så mycket om det inte varit så att de verkligt genomgripande förändringarna i svensk utrikesförvaltning, enligt min mening, inträffat efter 1968. Men från den tiden finns således endast Lars-Åke Nilsson med i detta porträttgalleri.

Är porträtten porträttlika? Ja, det tycker jag i högsta grad att de är. Jag har själv känt elva av de arton och har ingen svårighet att känna igen dem. Tvärtom har jag läst boken med stort och i många fall glatt igenkännande. Men än mer med tacksamhet mot dem som ligger bakom denna fascinerande presentation av så mycket väsentligt i svensk diplomati under 1900-talet. Somligt kanske är sista ordet, annat kanske inbjuder till ytterligare diskussion!

Torsten Örn

RECENSIONER

Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft

Sverker Oredsson

Nordic Academic Press, Lund 2001. 407 s.

Den svenska militära underrättelse- och säkerhetstjänsten samt frågan om (socialdemokratisk) åsiktsregistrering har varit ett återkommande debattämne i offentligheten alltsedan 1970-talet. År 1997 blossade intresset för dessa frågor åter upp med full kraft, då nya avslöjanden om åsiktsregistrering fick stort utrymme i offentligheten. Statsvetarprofessorn Christer Jönsson, som har en ledande position i forskningsprogrammet, har i Sanning och konsekvens?, *Brytpunkt* 2000, pekat på några betydelsefulla faktorer som förklarar att dessa frågor väckte ett förnyat intresse i 90-talets slutskede. Av betydelse var inte minst det arbete som nyligen avslutats i den norska så kallade Lundkommissionen, vars medlemmar hade granskat arkiv och gjort ett stort antal intervjuer med personer som varit verk samma i den norska säkerhetstjänsten. Av än större betydelse var troligen att moraliska och moraliserande synpunkter på statsmaktens hemliga verksamheter kom att intaga en framskjuten plats i den politiska uppladdningen inför 1998 års svenska val.

Till att börja med motsade sig den socialdemokratiska regeringen en sanningskommission och inrättandet av forskningsprogram, men redan i december 1997 beslutade regeringen att ge HSFRI i uppdrag att genomföra ett femårigt forskningsprogram. Det skulle framför allt vara inriktat på den typ av verksamhet som militär- och underrättelseverksamhet kunde tänkas ha bedrivit mot enskilda personer och organisationer.

Återkommande stridsfrågor i dessa sammanhang har varit det principiella spörsmålet om forskare bör låna sig till uppdragsforskning överhuvudtaget och vad forskarna får, kan och bör göra med den information som de vaskar fram. I nära förbindelse med sistnämnda aspekt är problemet med säkerhetstjänsternas arkiv. Det handlar om att reda ut vilka arkiv som

har förstörts och vad som finns kvar samt att få tillgång till de arkiv som återstår. Förvisso är tillgång till arkiv av största vikt om det handlar om att få kunskap om hur omfattande övervakningsverksamheten var, vilka personer och grupper som stått i fokus för övervakarnas intresse, etcetera. Det skall dock framhållas att arkiven inte har något egenvärde. De svar som forskaren kan tänkas få beror inte bara på vilket material hon har tillgång till, utan i minst lika hög grad vilka frågeställningar hon ställer. Så har till exempel Sverker Oredsson i *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft* tagit fasta på hur hot och räds lor kommit till uttryck och vilka åtgärder som de har resulterat i. Intressant nog har han konsekvent baserat sin studie, som ingår i forskningsprogrammet om militär underrättelse- och säkerhetstjänst (MUST), huvudsakligen på offentligt material, främst riksdagstryck, Statens Offentliga Utredningar, Svensk författningssamling och tidningsartiklar. Dessutom har författaren gjort en grundlig genomgång av stora delar av samtida debatt- och stridskrifter i framför allt försvarsfrågan samt dagboks- och memoarlitteratur. Detta material har i mångt och mycket sitt ursprung i den politiska sfären. Därmed inte sagt att resultatet är politisk historia i traditionell mening. Oredsson har snarare tecknat en intressant och initierad kulturhistoria över hur nyckelpersoner i det offentliga Sverige har format sin världsbild och, inte minst, sin syn på det egna landet med utgångspunkt i olika former av rädslor och hotbilder, såväl inhemska som utländska, under 1900-talets första hälft. Att "rädsla" och "hotbild" nämns i ett och samma sammanhang är helt i enlighet med författarens definitioner. Han menar att hotbild ofta fungerar som synonym till rädsla, men förstnämnda begrepp har en mer preciserad innebörd än rädsla. Anledningen är att rädslan föregår de preciseringar som bildar underlag för hur hoten skall bemötas. Annorlunda uttryckt kan rädslan "vara ett känsloläge som först så småningom ges en mer sammanhängande intellektuell struktur" (s. 12).

Direktiven för forskningsprojektet har varit att koncentrera sig på perioden 1920 till 1980. Vad som föranlett dessa avgränsningar är inte uppenbart, något som författaren tar som utgångspunkt för en diskussion om en lämpligare tidsavgränsning. I *Svensk rädsla* är perspektivet bakåt betydligt längre. I bakgrundsteckningen finner Oredsson relevanta aspekter, framför allt vad gäller synen på den ryska arvfienden, ända tillbaka till början av 1800-talet. Särskilt från slutet av 1800-talet har Ryssland – och Sovjetunionen – återkommande betraktats som ett hot, ”även om fruktan för denna grannstat gått i vågor” (s. 74).

Den negativa synen på Ryssland var kring sekelskiftet 1900 nära kopplad till föreställningen om en förestående uppgörelse mellan de germanska och de slaviska folken. Det ledde i sin tur till att det inte bara var emigrationen som väckte motvilja – och rädsla – bland många av samhällets konservativa stöttepelare. Av lika stor betydelse var en vanligt förekommande aversion mot invandring av de som inte var av ”germanskt” ursprung och/eller talade något germanskt språk. Denna uppfattning gick hand i hand med orienteringen mot tysk politik och tyskt kulturliv. Bland de mest hängivna Tysklandsentusiasterna, som återfanns över i stort sett hela den politiska skalan (om än i större antal inom högern), ledde det till såväl förslag om att Sverige skulle integreras med Tyskland som aktivistiska krav på ett svenskt deltagande på tysk sida under första världskriget. Sistnämnda krav återkom för övrigt även under andra världskriget, då det framfördes av ledande svenska militärer. Uppdelningen i pangermanism och panslavism var dock inte oproblematiske. Ett dilemma var att även Storbritannien, som i det tidiga 1900-talet mestadels befann sig på kollisionkurs med Tyskland, räknades som ett germanskt land. I denna situation var det av avgörande betydelse att också Ryssland räknades till, och så småningom blev, Tysklands fiende.

En av bokens största förtjänster är betoningen av sambandet mellan inre och yttre

rädsor och hotbilder. Till exempel finner Oredsson en kontinuitet i oron för inhemsk politisk extremism. Till att börja med riktas den mot SAP, men rädslan avtog efter att det klagjordes i partiprogrammet att ett eventuellt maktövertagande skulle ske i enlighet med de parlamentariska bestämmelserna, inte genom revolution. Revolutionshotet hölls emellertid vid liv genom aktioner av ungsocialister och företrädare för Socialdemokratiska ungdomsförbundet, såsom attentatet mot strejkbrytarfartyget *Amalthea* 1908. De ryska revolutionerna 1905 och 1917 och de internationella budskap som det sovjetiska kommunistpartiet gav uttryck efter maktövertagandet sistnämnda år spädde på revolutionshotet.

Rädslan för hotet från öster höll i sig under mellankrigstiden och början av andra världskriget. 1939–40 bidrog det svenska kommunistpartiet självt till att förstärka denna rädsla genom att ha sina sympatier på den sovjetiska sidan under finska vinterkriget. Därtill framkom det att svenska kommunister mycket väl kunde tänkas ha sin lojalitet på den sovjetiska sidan vid ett eventuellt sovjetiskt anfall mot Sverige. En följd av den starka kontinuiteten i rädslan för Sovjetunionen var att hotet från nazisterna till att börja med inte togs på fullt allvar. Det dröjde fram till 1942 innan bevakningen av nazister och nazistsympatisörer tilltog.

Att åsiktsregistreringen av kommunister återupptogs några år efter andra världskrigets slut förklarar Oredsson med att mönstret från 1939–40 gick igen. I samband med Pragkuppen 1948 och den vänskaps- och biståndspakt som Sovjetunionen påtvingade Finland samma år uttalade svenska kommunister än en gång sitt stöd för det östra grannlandet. Dessutom var den dåvarande kommunistledaren Sven Linderot oklar vad gällde frågan om demokratin hade ett värde i sig.

Relationen mellan inhemska och utländska hot påvisar Oredsson även ifråga om rädsor för invandrare och flyktingar. Rasfördomar, som emellanåt fick vetenskaplig legitimitet, antisemitism och motvilja mot zigenare och

RECESSIONER

tattare motiverade såväl steriliseringslagstiftning som en restriktiv flyktingpolitik. Den sistnämnda förändrades först under andra världskrigets lopp: "Rädslan för uppblandning av nordisk ras – i sig synnerligen dubiös – ledde till en mycket ogenerös flyktingpolitik just under de år generositet var som mest behövlig", sammanfattar Oredsson (s. 363).

Inledningsvis presenteras en frågeställning som kretsar kring frågan om "hur mycket av kontinuitet och hur mycket av förändring finns i den svenska rädslan" som utmärker Sverige under 1900-talets första hälft. Det breda perspektiv som presenteras ger, skulle jag vilja hävda, svar på ett flertal andra, implicita frågeställningar, bland annat i anslutning till utvecklingen av svensk underrättelseverksamhet samt invandrings- och flyktingpolitik. Frågan är om inte de frågor som Oredsson så att säga besvarar under resans gång hade förtjänat att lyftas fram vid sidan av det övergripande problemet om kontinuitet och förändring.

En annan aspekt som hade förtjänat att lyftas fram och diskuteras mer ingående är hur man skall bära sig åt för att analysera en svår-gripbar och emellanåt undflyende känsla som rädsla. Dessutom skulle diskussionen om "rädsla" och "hotbild" och relationen mellan dessa begrepp förtjäna ett utvidgat resonemang i inledningen och återkopplingar till detta i den löpande texten. Framför allt i avsnittet om händelseutvecklingen inför och under unionsupplösningen 1905 antyder Oredsson att betydelsefulla inslag i den svenska politiken snarare utmärktes av offensivlusta. Av resonemanget följer att svensk politik kan ha bidragit till att Sverige har uppfattats som ett hot av grannländer, vilket kunde varit en intressant aspekt att fördjupa sig i.

Ovanstående invändningar förtar dock inte intrycket av att *Svensk rädsla* är en både tankeväckande och viktig bok. Oredsson uppvisar en bred beläsenhet och djupgående kunskaper om svensk inrikes- och utrikespolitik samt många andra aspekter av modern svensk historia. Som han mycket riktigt påpekar finns det en hel del skrivet om den aktuel-

la undersökningsperioden, men dessa studier har författas utifrån andra utgångspunkter och frågeställningar. Oredsson lyckas på ett föredömligt vis dra nytta av denna forskning och sätta in den i nya sammanhang. I förordet betonar han att det finns goda skäl att skriva om den svenska rädslan under 1900-talets andra hälft. Det är bara till att instämma. En god grund är ju redan lagd.

Ulf Zander

Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim

Norbert Götz

Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden 2001. 598 s.

UNDER LEDNING AV Bernd Henningsen, direktor vid Humboldtuniversitetets Nordeuropainstitut, växer fram arbeten om "den kulturella konstruktionen av gemenskaper i moderniseringsprocessen". Under föregående år utkom Norbert Götz' bok, som här står i centrum, och Ursula Geislers *Gesang und nationale Gemeinschaft*. Författarinnan följer där utvecklingen av svensk folksång och tysk nationalhymn från slutet av 1700-talet till 1950-talet.

Norbert Götz' bok är mycket ambitiös. I Kosellecks efterföljd sysslar författaren med begreppshistoria och ser på utvecklingen i Tyskland och Sverige av begreppen "folk", "folkgemenskap" och "folkhem". Han understryker att begreppet "folk" hade en högkonjunktur i Tyskland mellan åren 1914 och 1945. Det var således synnerligen väl etablerat före nazitiden. Gustav Stresemann har karakteriserats som en "folkgemenskapens fanatiker". Icke desto mindre tilltog användningen av "folk" kraftigt i styrka från 1933. Viktor Klemperer noterar i sin dagbok för den 20 april 1933, en dag som på grund av att den var Hitlers födelsedag gjorts till "folkfestdag", att nu använde man ordet folk ständigt, unge-

får som salt till maten, och han nämner "folkfest", "folkkamrat", "folkgemenskap", "folk-nära", "folkfrämmande", "av folkligt ursprung". Av nazikoryféerna var det särskilt Goebbels som brukade ordet. Götz understryker att medan de italienska fascisterna var statscentererade, så satte nazisterna folket i centrum för sin ideologi. "Folk" och "ras" gjordes till synonyma begrepp.

Ordet "folkgemenskap" var diskrediterat efter 1945 och har använts huvudsakligen inom högerextrema kretsar. Götz går igenom användningen av "folk-orden" i Västtyskland, men man kan sakna motsvarande genomgång för DDR med bland annat ordet "folkdemokrati". Av stor historisk betydelse blev grundordet åter 1989, då de som protesterade i Östtyskland skanderade: "Wir sind das Volk! och snart "Wir sind ein Volk!"

På motsvarande sätt går Götz igenom bruket av orden i de svenska sammanhangen. "Folkgemenskap" var möjligt att tala om även efter 1933; dock skedde det mer sporadiskt. Av intresse är att Götz menar att ordet "folk" tidigt hade en god klang: "Uppför Dig som folk!" Detta länge i motsats till tyskans "Volk". Vi får så följa "folkhemmets" språkliga historia från Alfred Petersson i Påboda 1909 över Rudolf Kjellén 1912 och Carl Gustaf Ekman 1925 till Per Albin Hanssons berömda tal 1928, då ordet kom under den socialdemokratiska hegemonin.

Götz nöjer sig inte med den begreppsliga genomgången utan beskriver även hur de tyska nazisterna sökte förverkliga "folkgemenskapen" liksom hur de svenska socialdemokraterna arbetade för "folkhemmet". Det skedde genom ungdomsarbete av skilda slag, sociallagstiftning och befolkningspolitik. Ut-förligt skildrar Götz Hitlerjugend, och för Sveriges del Unga Örnar. Men här känns jämförelsen märklig. Det fanns ju ett utomordentligt starkt tryck från det nationalsocialistiska partiet och därmed från den tyska staten att de unga skulle vara med i Hitlerjugend. Något liknande fanns inte i Sverige. Unga Örnar var en av många svenska ungdoms-

organisationer. Här fanns också de andra partiernas ungdomsorganisationer, bland annat Jordbrukarnas Ungdomsförbund, vidare nykterhetsrörelsen och inte minst den stora idrottsrörelsen.

Götz talar för Tysklands vidkommande om "gemenskap som konkret ordning", medan för Sveriges del det blir "gemenskap som provisorisk utopi". Här använder författaren ett begrepp som Ernst Wigforss skapade i slutet av 1950-talet. Givetvis kan man jämföra Tyskland och Sverige under 1930- och 1940-talen, men jämförelsen blir märkligare, då på ena sidan i jämförelsen finns ett parti som ingått en nära symbios med statsmakten, och på andra sidan ett parti, som visserligen är regeringsbärande men som existerar i ett pluralistiskt samhälle.

Det sagda hindrar inte att Götz för de båda länderna ger många uppgifter av intresse liksom flera jämförande kommentarer av lödighet. Författaren är synnerligen väl inläst på svensk historia och kan även den omfattande forskningsdiskussionen. Ett litet felsteg kan dock nämnas. Götz talar om kronprins Gustaf Adolf som en scoutledare med en positiv inställning till Hitlerjugend och med äkten-skapsband till släkten Coburg. Här sker som synes en sammanblandning med sonen Gustaf Adolf.

Norbert Götz har en positiv inställning till det svenska folkhemsidealet och vänder sig mot dem som söker diskreditera det genom dess namnlighet med "Volksgemeinschaft". Författaren understryker att från den tyska folkgemenskapen uteslöts många: handikappade, judar och andra som inte hörde till den germanska familjen. Så var det inte i Sverige. Möjligen kan man dock, utan att vilja förtala folkhemmet, säga att även det var exkluderande. De som utifrån, som flyktingar främst från Nazityskland, sökte komma in i Sverige, de omfattades inte av en välkomnande folkhems-ideologi.

S.O.

RECENSIONER

Hitlers krigare

Guido Knopp

Historiska media. 2001. 355 s.

HUR SKALL EN OFFICER förhålla sig under en statsledning vars mål och medel är brottsliga? Var går gränsen för lojalitet och lydnessplikt? När blir motstånd, i sin yttersta konsekvens högförräderi, en moralisk skyldighet?

Det är frågor av generellt intresse som den tyske historikern, redaktören och tv-producenten Guido Knopp tangerar i *Hitlers Krieger* som nu föreligger i svensk översättning. Knopp är kritisk till den tyska officerskåren under det nazistiska styret. Man höll sig inom sitt fackområde och förträngde det man inte ville se. Protester och motstånd var sällsynta undantag. Man var "Hitlers krigare" – i dubbel mening.

Författaren illustrerar med sex tyska officerare som beklädde poster på chefsnivå under andra världskriget, i centrala staber och som befälhavare på olika krigsskådeplatser: Rommel, Keitel, von Manstein, Paulus, Udet och Canaris. Personlig bakgrund och militär karriär skisseras, från de präglade åren före och under första världskriget via den fortsatta tjänstgöringen under Weimartiden och åren efter 1933 (med tidigt ställningstagande till de nya makthavarna). Studien fokuserar sedan på andra världskriget. Den militära händelseutvecklingen flimrar förbi; från västfälttåget 1940 till Normandie 1944, från ökenkrigföringen i Nordafrika till Stalingrad vintern 1942/43. Jämsides med biografiska data och krigsförlopp aktualiseras extraordinära situationer som man ställdes inför under krigsåren och förmåga (enligt Knopp snarare oförmåga) att hantera dessa situationer.

En nödvändig förutsättning för att tysk motståndsrörelse skulle kunna gripa regeringsmakten var att officerare med befälsrätt över högre förband aktivt anslöt till planerna på statskupp och regimskifte. Fältmarskalken Erich von Manstein, då chef för den södra armégruppen på ostfronten, kontaktades hösten 1943 i detta syfte. Så länge man uppehöll

sig vid det militära läget och Hitlers bristande förmåga att bemästra detta rädde full enighet. Men då det stod klart varthän de uppväntade, och de kretsar dessa företrädde, syftade gjorde von Manstein entydigt klart att han ej stod till förfogande. Ställningstagandet stod sedan inte att rubba.

von Manstein var en högt meriterad och bildad officer (inte alltid sammanfallande); av den engelske militärhistorikern Liddell Hart i ett ofta anført uttalande betecknad som Tysklands främste general under andra världskriget. Men, påpekar Knopp, militär kompetens utgör ingen garanti då det gäller att hantera situationer som dessa. Trots kritisk distans till den nazistiska ledningen, trots vetskap (osagt omfattning) om massmord bakom de egna linjerna vägrade von Manstein ta de yttersta konsekvenserna. Han begränsade kriget igenom sina invändningar till militära frågor och stod, som flertalet av sina kolleger, till regimens förfogande så länge hans tjänster var efterfrågade. „Preußische Feldmarschälle meutern nicht.“ Nej, och det är en av Knopps huvudinvändningar.

Friedrich Paulus är införd historien ett med Stalingrad vintern 1942/43 (Knopp ger i sin bakgrundsteckning en eventuellt underskattad delförklaring till katastrofen i Paulus personlighet). Natten den 23–24 november 1942, ett dygn efter det att den sovjetiska ringen hade slutits kring 6. armén, anmälde han att läget var utsiktslöst och anhöll om handlingsfrihet. Hitler vägrade. Paulus lydde order. Borde han ha handlat mot uttrycklig order och sökt dra sig ur (med konsekvenser för totalläget som vore omöjliga att överblicka)? Orderlydnad krävs på alla nivåer inom varje militär organisation. Att det finns en gräns förefaller uppenbart. Men var går den?

Frågan får delvis sitt svar då det gäller Wilhelm Keitel. Han solidariserade sig som chef för OKW 1938–45 helt med den förda politiken och medverkade genom order, vars oförenlighet med folkrätten han var skyldig att inse, till att krigets lagar och bruk åsidosattes på ostfronten. Keitel var orubbligt lojal mot

Hitler. Lojalitet mot statsledningen är under normala förhållanden ett självklart krav. Men förhållandena var inte normala. Här ledde missriktad lojalitet och orderlydnad till sanktion för krigsförbrytelser.

Chefen för Abwehr 1935–44, amiralen Wilhelm Canaris, var ett centralt namn inom motståndsrörelsen (förhållandet nedtonat av Knopp). Han höll sig i bakgrunden men tillät mer aktiva motståndsmän att utnyttja Abwehr som bas. En av hans avdelningschefer, Hans Oster, delgav den holländske militärattachén i Berlin kvalificerat hemliga uppgifter om tyska anfällsplaner 1939–40 (vilket kom även Sverige till del dagarna före den 9 april 1940). Handlandet reser frågan huruvida alla medel är tillåtna i kampen mot en diktatur. Var går gränsen mellan högförräderi och landsförräderi?

När Claus von Stauffenbergs bomb detonerade i Rastenburg den 20 juli 1944 låg fältmarskalken Erwin Rommel sedan tre dagar svårt sårad på ett militärlasarett i Frankrike. Vilken roll han kunnat spela under en statskupp förblir en kontrafaktisk fråga. Rommel hade länge ett gott förhållande till Hitler och att han anslöt sent till motståndsrörelsen är välkänt. Men sedan han övertygats om att läget krävde regimskifte blev hans ställningstagande annorlunda än von Mansteins. Från vintern 1943/44 stod Rommel till förfogande vilket ansågs vara av stor betydelse med tanke på det höga anseende han åtnjöt inom och utom landet. Knopp menar att denna, i sina huvuddrag vedertagna bild, i alltför hög grad tagit intryck av den version som Rommels stabschef i Frankrike, generalen (fil dr) Hans Speidel, givit efter kriget. Knopp belägger inte sin invändning på ett helt övertygande sätt.

Göring ville ha ett välkänt och populärt namn i ledningen för det nya flygvapnet och engagerade Ernst Udet som varit en av Tysklands främsta stridsflygare under första världskriget. Udet fick uppgifter som han saknade kompetens för och det hela slutade i en personlig katastrof (självmod i november 1941). Han föll på sin egen oförmåga, vidlyftiga lev-

nadsvanor och intriger inom flygvapnets ledning. Knopps urval är i övrigt skäligt, men Udet faller utanför ramen. Werner Mölders vore en bättre flygare att lyfta fram.

Den tyska officerskåren motsvarade, särskilt i krigets inledningsskede innan förlusterna tagit ut sin rätt, högt ställda professionella krav. Samtidigt ställdes man inför situationer under andra världskriget som ingen militär utbildning eller tjänstgöring kunnat förbereda för. Personliga egenskaper, snarare än formell ställning och meritering, var avgörande för hur man levde upp till stundens (och kanske än mer eftervärldens) krav. Knopps kritik har i långa stycken fog för sig. Samtidigt är han benägen att underskatta svårigheterna och att tona ner det regimkritiska engagemang som bevisligen fanns. Detta kan delvis förklaras med att han, så vitt framgår av belägen, ej anslutit till speciallitteraturen om tysk motståndsrörelse.

Invändningarna förtar inte helhetsintrycket av vårdad och välskrivnen populärhistoria på ett intressant tema. Tillförlitligheten i faktauppgifter är i allt väsentligt god. Utförliga kapitelvisa litteraturhänvisningar och välvalda illustrationer medverkar till ett gynnsamt intryck.

Erik Carlsson

Judar i det svenska folkhemmet. Minne och identitet i Judisk krönika 1948–1958

Karin Sjögren

Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm/Stephag 2001, 239 s. (diss)

ÅR 1924 PUBLICERADES Hugo Valentins magistrala arbete *Judarnas historia i Sverige*, som fortfarande är standardverket på området. Jämmt fyrtio år senare gav Valentin ut *Judarna i Sverige* där han dels sammanfattade resultaten i det tidigare arbetet, dels förde fram framställningen till att även omfatta Förintelsen och den omedelbara efterkrigstiden. Den senare klaras av på nio sidor. I den år 1997 av David Glück, Aron Neuman och Jacqueline

RECENSIONER

Stare utgivna *Sveriges judar. Deras historia, tro och traditioner* ägnas efterkrigstiden fyra och en halv sida. Mig veterligen är dessa få sidor de enda samlade framställningarna av den svenska judenhetens historia som till dags dato funnits för denna period. De jubileums-historiker som getts ut av landets judiska församlingar innehåller visserligen en del glimtar av svensk judisk historia efter 1945, liksom de självbiografier som skrivits av svenska judar. Dessutom finns studier som behandlar enskilda svenska judiska församlingar och grupper såsom David Fishers undersökning av Stockholms Judiska Församling och Mirjam Sterner Carlbergs studie av den judiska gruppen i Borås, men några större systematiska undersökningar finns inte.

Nu föreligger emellertid en undersökning som delvis råder bot på detta missförhållande. Karin Sjögren har med sin nyligen framlagda avhandling *Judar i det svenska folkhemmet. Minne och identitet i Judisk Krönika 1948 – 1958* lämnat ett substantiellt bidrag till utforskandet av den svenska judenhetens historia. I fokus för hennes undersökning står, som framgår av titeln, det som skrevs i tidskriften *Judisk Krönika* under en tioårsperiod från staten Israels tillkomst. Det är dock inte tidskriften i sig som i första hand intresserar henne utan att via denna, betraktad som ett sionistiskt språkrör, studera hur minne och historia gestaltats inom den svenska judenheten. Hennes grundläggande frågeställning lyder: "Hur förankrades minne och historia hos judar i femtiotalets Sverige?" Frågan ställs inte bara till *Judisk Krönika*. Författaren går också systematiskt igenom en mängd andra, mer eller mindre långlivade, tidskrifter som gavs ut av församlingen i Stockholm, svenska myndighet, Judiska världskongressen och andra institutioner och organisationer. Hon har dessutom gjort intervjuer och gått igenom församlingarnas arkiv, protokoll och verksamhetsberättelser från Women's International Zionist Organisation (Wizo), relevanta statliga offentliga utredningar och SFS. Dessvärre har hon missat stora delar av Stockholmsförsam-

lingens arkiv. Hon hävdar att protokoll och årsberättelser saknas, vilket inte stämmer. Förklaringen till detta förbiseende är att arkivet, vilket hon framhåller, inte var ordnat när hon gick igenom det.

Avhandlingen har en tämligen tydlig struktur. I den första delen presenteras syfte och material. Del två rymmer en begreppsdiskussion samt avhandlingens teoretiska utgångspunkter. Sjögrens centrala analytiska kategori är kollektivt minne, definierat som "ett medvetet ideologiskt konstruerat minne". Den teoretiska inspirationen hämtas från flera olika discipliner. Här finns klassiker som Maurice Halbwachs och Eric Hobsbawm, antropologerna Yael Zerubavel och Dan Rabinowitch samt inte minst de kulturgeografer som i Carl O. Sauers efterföljd studerat landskapet som en ideologiskt präglad plats med politiska och sociala dimensioner. I den tredje delen tar sig Sjögren an sionismens historia i allmänhet och i Sverige i synnerhet. Kapitlet rymmer också två utmärkta om än väl kortfattade biografiska presentationer. De som presenteras är historikern och sionisten Hugo Valentin och Daniel Brick, *Judisk Krönikas* mångåriga redaktör. I del fyra ringar författaren in några centrala teman i *Judisk Krönika*. Sjögren framhåller här att vad hon kallar "exponenter", definierat som såväl abstrakta som konkreta gestaltningar, spelar en betydelsefull roll i formandet av ett gemensamt minne och en gemensam historia. De konkreta exponenter hon ägnar särskild uppmärksamhet är "den blå bössan" – Judiska nationalfondens insamlingsbössa i Sverige – och de "minnesskogar" som planterades. Hon analyserar också hur tre högtider – det judiska nyåret, trädens nyårsdag och staten Israels nationaldag – gestaltas i tidskriften och varför just dessa framhävs. Del fyra avslutas med en undersökning av hur kvinnor i en sionistisk kvinnoorganisation, Wizo, agerade och resonerade. I del fem vidgas perspektivet till relationen mellan det svenska majoritetssamhället och den svenska judenheten. Bakgrunden är dels den debatt som utropandet av staten Israel utlöste såväl i

det svenska samhället i stort som bland de svenska judarna, dels religionsfrihetslagstiftningen och dess konsekvenser för den judiska gemenskapen. Avhandlingen avslutas med författarens reflektioner över undersökningens resultat.

Sjögren visar på den splittring och de motsättningar som funnits (och finns) både mellan svenska judar som bott i landet i generationer och nyanlända flyktingar och mellan självmedvetna sionister och personer som ställde sig fullständigt främmande inför denna ideologi. Hon demonstrerar vidare hur medarbetarna i *Judisk Krönika* försökte överbrygga dessa motsättningar och fånga upp dem som inte tidigare engagerat sig för sionismen. Det är just i analysen av hur en ny judisk identitet konstruerades efter 1948 som avhandlingens styrka ligger. Sjögren visar vilken betydelse planteringen av "minnesskogar" i Israel, redovisningen av insamlingsresultat, betonanandet av vissa judiska högtidsdagar, resor till Israel och andra aktiviteter hade i etablerandet av känslor av samhörighet med och förpliktelse gentemot den nya judiska staten. Författaren konstaterar också med viss förvåning att Förintelsen ägnas liten uppmärksamhet under undersökningsperioden.

Sjögren har skrivit en i många avseenden tilltalande avhandling om ett hitills outforskat ämne. Källmaterialet är varierat och hon har dessutom den goda smaken att behandla bildmaterialet i *Judisk Krönika* som mer än blott illustrationer. Valet av kulturgeografisk teori för att analysera hur ett kollektivt minne skapas och knyts till geografiska platser, främst planteringar av "minnesskogar" i Israel, visar sig mycket lyckat. Undersökningen får till följd av valet av teori tämligen stora likheter med Simon Schamas *Landscape and Memory*, som författaren också refererar till. Däremot saknas annat. Jaff Schatz och Julian Ilickis avhandlingar som båda behandlar judisk identitetsbildning utnyttjas till exempel inte. Jag skulle också gärna sett att Sjögren mera systematiskt relaterat sin undersökning dels till den teoriutveckling kring begreppet

kollektivt minne som förknippas med Pierre Nora, dels till den omfattande diskussion som på senare år förts om konstruktionen av en judisk identitet efter Auschwitz och Förintelsens betydelse i denna. Jag tänker här främst på arbeten som Peter Novicks *The Holocaust in American Life*. Novick använder samma analytiska kategori, kollektivt minne, som Sjögren. Om författaren diskuterat sina resultat i förhållande till denna forskning hade hon kunnat konstatera att det som skrevs i *Judisk Krönika* faller in i ett internationellt mönster och att det faktum att Förintelsen behandlas i så pass begränsad omfattning inte är så märkligt eller unikt för Sverige.

Vidare anser jag att Sjögren i större utsträckning borde relaterat sionismen till andra sekulariserade judiska ideologiska strömningar som uppstod vid samma tid såsom bundism, folkism, jiddischism mfl och jag finner det direkt stötande att hon använder beteckningen "den judiska ritualsakten" när hon diskuterar skäktningen.

Dessa invändningar till trots är *Judar i det svenska folkhemmet* en intresseväckande avhandling och ett väsentligt bidrag till forskningen om den svenska judenhetens historia.

Lars M Andersson

Newcomers to Power. Socialists conquer France in 1981, non-socialists conquer Sweden in 1976

Cecilia Garme

Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 148. 2001. 221 s.

MÅNGA TALAR OM JÄMFÖRELSE, få har systematik i sina komparationer. Statsvetaren och den politiska skribenten Cecilia Garme är systematisk då hon jämför fransk kulturpolitik av 1981 med svensk industripolitik av 1976. Stegen kan förefalla långa både mellan Sverige och Frankrike och mellan kultur- och industripolitik, men det som förenar är att det är fråga om nykomlingar vid makten, som för en annan politik än de förfäktat i oppositions-

RECENSIONER

ställning.

I Frankrike hade borgerligheten innehaft regeringsmakten under femte republikens tid, och det sågs som ett radikalt systemskifte då Mitterrand valdes till president 1981. Som oppositionsparti hade socialisterna motsatt sig de stora centrala kulturmanifestationerna som präglade de Gaulles, Malrauxs, Pompidous och Giscard d'Estaings tid, men när Mitterrand blev president, utsåg han Jack Lang till kulturminister, och kulturpolitiken fortsatte i samma anda som tidigare. Bland annat förverkligades "le grand Louvre", vilket innebar att hela det gamla slottet blev museum. Varför bytte socialisterna politik vid makten? Ja, Cecilia Garme menar att ett regeringsparti strävar efter "recognition". Till den franska politiska och kulturella traditionen hör att satsa på grandiosa kulturmanifestationer. Socialisterna kunde och ville inte bryta mot denna tradition.

I Sverige var de tre borgerliga partierna än mer främmande för och ovana vid regeringsmakten efter 44 år av socialdemokratisk dominans. De hade pläderat mot statlig inblandning i och styrning av industribranscher. Våldigt snabbt ändrades denna inställning efter maktövertagandet 1976, då centerpartisten Nils G Åsling blev industriminister. Tidiga testfall blev behovet av kapitaltillskott till Norrbottens Järnverk och stöd till ett gammalt svenskt "flaggskepp", Gränges AB. Först sade Åsling och sedan regeringen i dess helhet ja till dessa stödåtgärder. Varför? – Ja här finns då, menar Cecilia Garme, en likhet med den franska kulturpolitiska traditionen. Både full sysselsättning och svenskt stål var begrepp med stor prestige i Sverige. Inte minst folkpartiet var besjälade av att visa att partiet med koalitionsbröder lika väl som socialdemokraterna skulle kunna ses som sysselsättningsgarant, och svenskt stål var ett kvalitetsbegrepp sedan sekler. "Hur svenska stålet biter, kom låt oss pröva på!" Alltså behovet av "recognition", d v s erkännande av den nya regeringen, avgjorde politikförändringen för de nya makt-havarna också i Sverige.

Författarinnan utgår från den politikmo-

dell som lundastatsvetaren Gunnar Sjöblom utformade 1968, i sin tur byggande på Downs' ekonomiska politikteori. Sjöblom talar om målförverkligande och också om maktmaximering. Makten skall stärkas bland väljare, på den parlamentariska arenan och internt inom respektive parti. Denna modell kompletterar nu Cecilia Garme genom att lägga till "recognition".

Såväl teori som empiri och tes föres fram elegant av författarinnan, och hon är sparsam med orden, trots att ämnet är stort. Här skall jag inte göra något försök att motbevisa tesen. Mer vill jag komplettera bilden.

Mitterrand var hela tiden negativ till socialisternas tidigare kulturpolitik. "Grandeur" var viktig för honom lika väl som för de Gaulle. Väl vid makten anslöt han sig till "grandeur"-politiken, och partiet fick följa sin ledare.

För Sveriges del har bland andra Hans Magnus Enzenberger vittnat om hur Olof Palme behärskade den politiska situationen i Sverige också efter socialdemokraternas valnederlag. Intrycket gavs att socialdemokraterna för ett par år lånat ut den politiska makten i Sverige. Det innebar att de borgerliga var ivriga att på flera områden visa att det *inte* skulle bli någon politikförändring. Så var det i fråga om utrikespolitiken och också på flera inrikes områden. De nya regeringspartierna kunde bryta politiken i fråga om löntagarfonder och också då det gällde projektet "Stålverk 80". Mycket mer orkade de inte i fråga om politikförändring, förutom i fråga om kärnkraften, men där var de ju inte eniga.

Ett parti som inte varit från makten en längre tid uppträder med större självsäkerhet vid regeringstillträdet. Ett exempel kan vara den republikanska regimen i USA av 2001 med synnerligen knapp majoritet men som under sina första åtta månader inte tvekade att genomdriva politikförändring.

S.O.

En bok om nynazister

Katrine Fangen

Universitetsforlaget, Oslo 2001, 365 s.

ATT VARA NYNAZIST i Norge är inte lätt. Minnet av den tyska ockupationen, av Vidkun Quislings och hans Nasjonal Samlings samarbete med ockupationsmakten, skapar av lätt insedda skäl problem; vem väljer att självmant gå med i en rörelse som förknippas med landsförräderi? Vad är det för människor som väljer att identifiera sig med en ideologi som garanterar social stigmatisering, utanförskap, utfrysning på arbetsplatsen eller till och med avsked? Den som funderar över dylika frågor bör läsa den norska sociologens Katrine Fangen *En bok om nynazister*. Boken är baserad på hennes doktorsavhandling *Pride and Power. A Sociological Interpretation of the Norwegian Radical Nationalist Underground Movement* (1999). Båda arbetena är resultat av det fältarbete Fangen bedrev åren 1993 – 1994 i Norge, och i viss utsträckning även i Sverige; den större svenska nynazistiska miljön är, visar Fangen, en viktig inspirationskälla för de fåtalliga norska nynazisterna. De senare åker till Sverige för att gå på vit makt-konserter och har tåta kontakter med sina ideologiska fränder i grannlandet.

Fangen introducerar skickligt läsaren i den nynazistiska miljön i Oslo med omnejd. Läsaren får följa fältarbetet från början, från de första trevande kontakterna. En av bokens största förtjänster är att framställningen hela tiden skiftar mellan beskrivningar av författarens möte med nynazisterna och de reflektioner mötena ger upphov till. Författaren växlar mellan å ena sidan beskrivningar av den nynazistiska miljöns historiska utveckling, deltagarnas (oftast motsägelsefulla) ideologiska föreställningar, och deras verbalisering av kategorier som kön, klass, nation, "ras" och våld och å den andra intressanta diskussioner av de etiska, metodologiska och analytiska överväganden som arbetet vilar på. Fangen reflekterar oavbrutet över sin roll som forskare och förhållandet till informanterna. Hon diskute-

rar vem som utnyttjar vem, var gränsen för hennes deltagande i olika aktiviteter går, vilken betydelse klasskillnaden, skillnaden i utbildning och politisk åskådning mellan henne och nynazisterna har och hur hennes resultat kan och bör användas. Författaren framhåller att hennes mål med undersökningen primärt är analytiskt och kunskapsmässigt; hon vill studera diskurserna och praxisformerna bland nynazisterna i Norge. Samtidigt understryker hon att hennes forskning kan användas i det praktiska arbete med nynazister som bedrivs av socialarbetare och andra. I bokens avslutande del diskuterar Fangen för övrigt vad som krävs för att få de ungdomar som sökt sig till den nynazistiska miljön att lämna den; hon utsätter de strategier som används mot nynazisterna av samhället i stort, i lokalsamhället, av forskare, media och antirasister för en kritisk granskning.

Fangen undviker konsekvent att demonisera sina informanter. Hon strävar verkligen efter att förstå vad det är som driver dem. Hon ser dem som experter; det är de som är primärkällorna. Genom att använda informanterna som kunskapsleverantörer lyckas Fangen undgå en ensidig objektivitet och därigenom får hon också möjlighet att klargöra för sina sagesmän när hon inte instämmer i vad de säger. Hon lyckas undersökningen igenom bevara en kritisk distans. Tilltalande är vidare att hon systematiskt jämför sina resultat med internationell forskning och med vad vi vet om nazismen och nazisterna på 1930- och 1940-talen.

Fangen diskuterar alltså vilka det är som dras till den nynazistiska miljön. Hon analyserar deras klassbakgrund, förhållande till moderniteten, det postmoderna och det förmoderna. Hon studerar deras relation till arbetarrörelsen och arbetarklassrasism, männens och kvinnornas, eller kanske snarare pojknas och flickornas, skilda roller och syn på sig själva och varandra. Hon undersöker vidare deras förhållande till de militanta antirasisterna på vänsterkanten, "blizerne". Jag har svårt att se att hon skulle ha försummat någon väsentlig aspekt.

RECENSIONER

Katrine Fangen har skrivit en uppslagsrik, engagerad och engagerande bok. Metodmyn är varierad och den teoretiska inspirationen hämtas från en mängd håll. Här samsas Pierre Bourdieu, Karl Jaspers och Max Weber med Alberto Melucci, Stuart Hall, Erving Goffman och många andra. Denna eklekticism torde vara varje rättrogen historiker främ-

mande, men jag finner den ganska tilltalande. Fangen använder teorier och teorifragment till att tänka med och hon gör det bra även om det någon gång kan bli för mycket av det goda. *En bok om nynazister* har mycket att erbjuda inte minst de historiker som studerar nazism och de som arbetar med oral history.

Lars M Andersson